

8
2015 (236)

Щомісячний науково-практичний
юридичний журнал
видається з 1 січня 1996 р.

ПІДПРИЄМНИЦТВО, ГОСПОДАРСТВО і ПРАВО

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМ. АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА НАПРН УКРАЇНИ

Головний редактор
Крупчан
Олександр
Дмитрович

Редакційна
колегія:

Беляневич О.А.
Бобрик В.І.
Бичкова С.С.
Галантич М.К.
Долницький Б.
Дрозд О.Ю.
Коструба А.В.
Кубічек П.
Кузнецова Н.С.
Луць В.В.
Майданик Р.А.
Махінчук В.М.
Мельник М.І.
Торгашин О.М.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Юлія Рижук

Теоретико-правовий аналіз міжнародно-правового
забезпечення економічних прав і свобод людини
та громадянина

3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Наталія Давидова

Вищі навчальні заклади як суб'єкти права
інтелектуальної власності на торговельну марку
(досвід України та США)

8

Юлія Труфанова

Особливості припинення договору найму (оренди)
у зв'язку із смертю наймача

13

ТРУДОВЕ ПРАВО

Сергій Вавженчук

Зміст охоронних трудових правовідносин:
асиметрії правового розуміння

17

Тетяна Юзько

Гідна оплата праці як необхідний атрибут
захисту права на життя працівника

21

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Олександр Гарагонич

Збільшення статутного капіталу
акціонерних товариств

26

Анастасія Токунова

Планування в енергетичній галузі:
впровадження зарубіжного досвіду

33

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Ірина Манжул

Американський досвід забезпечення енергетичної безпеки

37

На першій сторінці
обкладинки –
пам'ятник
Магдебурзькому
праву в м. Києві

Олена Літошенко

Особливості державного управління
у сфері використання й охорони земель 42

Анфіса Нашинець-Наумова

Реалізація адміністративно-правових форм у сфері
забезпечення інформаційної безпеки корпорацій 46

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Марк Макаров

Оскарження слідчому судді рішення слідчого,
прокурора при застосуванні заходів безпеки 49

Аліна Щасна

Обмеження майнових прав окремих категорій осіб
у ході застосування заходів забезпечення
кримінального провадження 53

КРИМІНАЛІСТИКА

Владислав Негребецький

Криміналістична реконструкція як основа тактики
перевірки показань на місці 57

Володимир Малюга

Структура методики розслідування окремих видів
злочинів і місце в ній взаємодії слідчого 61

Співзасновники:

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
ім. академіка Ф. Г. Бурчака
Національної Академії правових наук України,
ТОВ «Гарантія»

Видавець: ТОВ «Гарантія»

ISSN 2307-8049

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15779-4251ПР від 02.11.2009 р.

**Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
(протокол № 6 від 24.06.2015 р.)**

Офіційний сайт: pgp-journal.kiev.ua

УДК 342.3

Юлія Рижук,

канд. юрид. наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
ім. Вадима Гетьмана»

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

У статті розкривається сутність міжнародних стандартів економічних прав і свобод, а також аналізуються положення основних міжнародних актів у сфері економічних прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: економічні права і свободи, міжнародні стандарти, право на працю, свобода праці, право володіти майном та економічна свобода.

Права і свободи людини та громадянина в цілому, у тому числі економічні, регулюються не лише нормами внутрішньодержавного законодавства. Міжнародно-правові акти у галузі прав людини відіграють надзвичайно важливу роль у внутрішньому законодавстві будь-якої країни. Саме міжнародно-правові документи визначають універсальний комплекс основних прав і свобод, який у єдності з національними має забезпечити нормальну життєдіяльність особи, міжнародні стандарти у сфері прав людини.

Мета цієї статті полягає у теоретико-правовому аналізі міжнародно-правових документів, в яких закріплені економічні права і свободи людини та громадянина.

Сучасний розвиток держав, їх міжнародне співробітництво характеризуються високою активністю, а тому обсяг прав і свобод людини не може залежати виключно від розвитку окремого суспільства та певної держави. Законодавець у регулюванні цього питання повинен враховувати як загальний рівень розвитку суспільства, так і рівень інтегрованості міжнародного співтовариства [1, с. 101]. Міжнародне право про права людини тісно пов'язане з внутрішнім правом держави. Загальні принципи та норми про права людини є загальними принципами права, що притаманні як міжнародному, так і внутрішньодержавному праву. Оскільки міжнародні стандарти прав людини є закріпленими у міжна-

родних актах еталонами можливостей людини, до забезпечення яких заохочуються або зобов'язуються держави, то у випадку відсутності на конституційному рівні закріплення певного права людини відповідною державою воно визнається таким на основі міжнародних актів, оскільки пріоритет міжнародного права щодо внутрішньодержавного – загально визнаний принцип міжнародного співтовариства [1, с. 102].

Класифікація міжнародно-правових актів у сфері прав людини досить широка та здійснюється за різними критеріями. Так, міжнародні документи класифікуються залежно від їх просторової, суб'єктивно-об'єктивної та предметної ознак: міжнародні документи універсального характеру та міжнародні документи регіонального характеру [2, с. 107–114]. Запропонована класифікація є зручною як з практичної, так і теоретичної точки зору, та застосовуватиметься нами з урахуванням специфіки предмета дослідження. Основним критерієм щодо характеристики міжнародно-правового забезпечення економічних прав і свобод людини та громадянина, побудови системи міжнародно-правових документів у даній галузі прав виступатимуть можливості людини в економічній сфері, їх безпосереднє визначення та забезпечення.

До системи міжнародно-правових актів, що визначають міжнародні стандарти економічних прав і свобод людини та громадянина, відносяться такі міжнародно-правові документи: Статут Організації Об'єднаних

Націй, а також Міжнародний білль про права людини, який включає в себе Загальну декларацію прав людини; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативний протокол до нього. Об'єднання вказаних міжнародно-правових актів під однією назвою підкреслює їх взаємозв'язок і важливу роль у встановленні міжнародних стандартів у сфері прав людини в цілому, у тому числі економічних. Таким чином, зазначеними актами визначається міжнародно-правове забезпечення економічних прав і свобод людини та громадянина. Так, Міжнародним біллем про права людини закріплені: право на працю, свобода праці, право на справедливі та сприятливі умови праці, право володіти майном та право на свободу економічної діяльності.

Статут Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) від 26.06.1945 р. проголошує, що однією з цілей його діяльності у сфері міжнародного економічного та соціального співробітництва з метою створення умов стабільності та добробуту визначено сприяння підвищенню рівня життя, повній зайнятості населення та умовам економічного та соціального прогресу і розвитку (ст. 55 (а)), а також міжнародному співробітництву щодо сприяння загальній повазі та дотриманню прав людини, основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії (ст. 55 (с)). Визначення зазначених цілей у діяльності ООН дає можливість вести мову про важливість забезпечення як усіх основних прав і свобод людини та громадянина, так і економічних, оскільки реалізація економічних прав і свобод людини та громадянина сприяє підвищенню рівня життя населення.

З метою забезпечення проголошеної у Статуті ООН мети Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р. прийнята Загальна декларація прав людини (далі – Декларація), в якій проголошений перелік основних прав людини, що мають визнаватися та забезпечуватися у країнах світу. Так, закріплені положення, які безпосередньо закладають основи у побудові системи економічних прав і свобод людини та громадянина. Це, перш за все, закріплення у ст. 4 Декларації заборони утримувати особу у рабстві або підневільному стані, заборони рабства або торгівлі в усіх проявах.

Що стосується права на працю, то відповідно до ст. 23 Декларації кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці, а також захист від безробіття. Крім того, визначено, що кожен працюючий має право на справедливу та задовільну оплату, а також без будь-якої дискримінації повинно забез-

печуватися право на рівну оплату за однаковою працю, деталізоване у ряді конвенцій Міжнародної організації праці (далі – МОП) – Конвенції про захист заробітної плати від 01.07.1949 р. № 95, про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності від 29.06.1951 р. № 100, про дискримінацію в галузі праці та занять від 25.06.1958 р. № 111 та інших. У статті 24 Декларації також визначено, що кожна людина має право на відпочинок та дозвілля, що передбачає право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Наступним економічним правом, визначеним у Декларації, є право приватної власності. Так, стаття 17 встановлює, що кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими, тобто передбачена одна правомочність власника. Згідно із цією статтею, забороняється позбавлення особи її майна. У статті 28 кожній людині гарантовано право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права та свободи, проголошені Декларацією, можуть бути повністю здійснені.

Загальна декларація прав людини закріплює основоположні стандарти у сфері прав людини, до яких повинні прагнути всі держави та народи. Її можна визначити основним джерелом у сфері прав людини, оскільки вона визначає напрям діяльності щодо забезпечення прав людини, а також є фундаментальним документом по відношенню до багатьох інших обов'язкових міжнародних документів, спрямованих на захист прав, що безпосередньо проголошені Декларацією.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. (далі – Пакт), заснований на принципах Загальної декларації прав людини, підтверджуючи цілі, визначені в Статуті ООН, встановлює міжнародні стандарти у сфері економічних прав і свобод людини. Так, право на працю визнається та включає в себе право кожної людини мати можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держави, що беруть участь у Пакті, визнаючи право на працю, повинні здійснювати певні дії щодо забезпечення цього права, а саме під такими діями розуміють програми професійно-технічного навчання та підготовки, а також інші шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні й економічні свободи людини (ст. 6 Пакту). Виходячи із змісту цієї статті, право на працю є правом людини, отже, має належним чином забезпечуватися державою кожному без винятку. Якщо звернутися до ст. 43 Конституції України, яка встановлює, що кожен має право на працю, що включає мож-

ливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, то зміст даної норми цілком відповідає розглянутій статті Пакту. Що стосується тези про необхідність забезпечення даного права кожному, то згідно з ч. 2 ст. 43 Конституції України держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, а також гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Викладене дозволяє зробити висновок, що норми Конституції України, у даній частині, не повною мірою відповідають нормам Пакту, зважаючи коло суб'єктів, яким гарантується право на працю у такий спосіб, виключно до громадян.

Право на працю як можливість через реалізацію своїх здібностей заробляти собі на життя потребує забезпечення й інших прав, які знайшли своє відображення у Пакті. Наступним правом людини, яке має забезпечуватися державами-учасницями, що безпосередньо закріплене у Пакті, є право кожного на справедливі та сприятливі умови праці (ст. 7). У статті 43 Конституції України визнано, що кожен має право на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. У свою чергу, ст. 7 Пакту конкретизовано, що під справедливими та сприятливими умовами праці слід розуміти: справедливу зарплату та рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, де, зокрема, жінкам мають гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю; умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу та кваліфікації; відпочинок, дозвілля, розумне обмеження робочого часу й оплачувану періодичну відпустку, як і винагороду за святкові дні.

Зміст норм Конституції України, переважно, відповідає нормам Пакту. Крім того, згідно із ст. 45 Конституції України, право на відпочинок має кожен, хто працює. Забезпечення права на відпочинок відбувається через надання днів щотижневого відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня для окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Згідно із ст. 8 Пакту право на страйк визнається, але не визначається його сутність. На країні – учасниці Пакту покладається, зокрема, обов'язок у забезпеченні цього права, за умови його здійснення відповідно до

законів кожної країни. Конституція України відповідно до норм Пакту визначила право на страйк, що виступає як спосіб захисту економічних і соціальних інтересів працюючих (ст. 44 Конституції України).

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. предметно встановлює міжнародні стандарти щодо громадянських і політичних прав людини. Необхідність дослідження у межах розгляду міжнародно-правових стандартів економічних прав і свобод даного документа пов'язана, насамперед, із змістом Загальної декларації прав людини щодо закріплення заборони рабства, оскільки рабство, крім підневільного стану, може виявлятися й у різних формах примусу, зокрема, примусової праці. Тому важливим є розгляд цього міжнародного документа, що розкриває сутнісні прояви рабства та примусової (обов'язкової) праці. Так, статтею 8 Пакту визначено, що: нікого не можуть змушувати до примусової чи обов'язкової праці, тобто людина повинна самостійно обирати рід занять, професію чи роботу, на яку вільно погоджується з метою реалізації своїх здібностей і свого матеріального забезпечення; у країнах, де у вигляді покарання за злочин може призначатися позбавлення волі, пов'язане з каторжними роботами, можливе таке покарання лише за вироком компетентного суду, що призначив покарання. Терміном «примусова чи обов'язкова праця» відповідно до ст. 8 Пакту, не охоплюється: будь-яка робота чи служба, яку, як правило, повинна виконувати особа, яка перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення; будь-яка служба військового характеру, а у країнах, де визнається відмова від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, які відмовляються від військової служби з таких мотивів; будь-яка служба, обов'язкова у випадках надзвичайного стану або лиха, що загрожують життю чи благополуччю населення; будь-яка робота чи служба, що входять до звичайних громадських обов'язків.

У Конституції України (ст. 43) зазначається, що використання примусової праці забороняється, а військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду чи відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан, не вважається примусовою працею. Як впливає з наведеного, норми Конституції повною мірою відображають міжнародні стандарти щодо визначення та конкретизації положень, які стосуються примусової праці.

Питання недопущення примусової праці та підневільного стану врегульовані такими міжнародними документами, як: Конвенція ООН про рабство від 25.09.1926 р., Додаткова Конвенція ООН про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 07.09.1956 р., Конвенція МОП про скасування примусової праці від 25.06.1957 р. № 105, Конвенція МОП про примусову чи обов'язкову працю від 28.06.1930 р. № 29.

Конвенція про рабство визначає, що рабство є станом або положенням людини, над якою здійснюються атрибути права власності або деякі з них. Вона встановлює необхідність повного скасування рабства в усіх його формах (статті 1, 2). Особлива увага приділяється правовій регламентації примусової та обов'язкової праці, з визначенням, що використання примусової та обов'язкової праці може призвести до серйозних наслідків, а тому країнам слід вживати заходи, спрямовані на уникнення того, щоб примусова чи обов'язкова праця не створили ситуацію, аналогічну рабству (ст. 5).

Додатковою Конвенцією про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства визначено, що свобода є природним правом кожної людини, отже, визнана необхідною повна відміна або скасування подібних до рабства інститутів і звичаїв там, де вони існують, незалежно від того, охоплюються вони чи не охоплюються визначенням рабства.

Відповідно до ст. 1 Конвенції про скасування примусової праці [13], примусова або обов'язкова праця має бути скасована у будь-якій її формі, а саме: як засобу політичного впливу чи виховання або як засобу покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній чи економічній системі; як метод мобілізації та використання робочої сили для потреб економічного розвитку; як засіб підтримання трудової дисципліни; як засіб покарання за участь у страйках; як захід дискримінації за ознаками расової, соціальної та національної належності чи віросповідання.

Основним положенням Конвенції про примусову чи обов'язкову працю є закріплення зобов'язання за кожним членом Міжнародної Організації Праці, що ратифікує цю Конвенцію, скасувати застосування примусової чи обов'язкової праці в усіх її формах (ст. 1). Відповідно до ст. 2 Конвенції примусова чи обов'язкова праця означає будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від особи під загрозою певного покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг.

Викладене свідчить, що базові міжнародні стандарти у галузі прав людини щодо заборони використання примусової й обов'язкової праці імплементовано у законодавство України як базові поняття у реалізації права на працю, забезпеченні свободи праці та проведеної політики зайнятості населення.

Важливе місце в системі міжнародних актів у сфері прав людини, зокрема економічних, займають акти, якими безпосередньо встановлюються загальні принципи взаємодії держав у сфері прав людини, що закріплені у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва у Європі від 01.08.1975 р.; Заключному документі Мадридської зустрічі представників держав – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 06.09.1983 р.; Віденській декларації та Програмі дій, що прийнята Всесвітньою Конференцією з прав людини 25.06.1993 р.

Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва у Європі визначено, що держави-учасниці заохочують та розвивають ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод. Особлива увага приділяється здійсненню права на працю мігрантами, ключовими аспектами чого визначені: організація елементарної мовної та професійної підготовки робітників-мігрантів; забезпечення рівноправності між робітниками-мігрантами та громадянами приймаючих країн у тому, що стосується умов найму і праці; сприяння здатності робітників-мігрантів користуватися тими ж можливостями, що і громадяни приймаючої країни, отриманню підходящої роботи у разі безробіття тощо.

У Заключному документі Мадридської зустрічі представників держав – учасниць Наради з безпеки та співробітництва у Європі підкреслюється рішучість держав-учасниць щодо вдосконалення своїх законів та адміністративних правил у сфері особистих, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і основних свобод, а також необхідність забезпечення ефективного здійснення цих прав і свобод, забезпечення поваги до прав національних меншин; забезпечення рівноправності чоловіків та жінок, а саме – заохочення однаково ефективної участі їх у політичному, економічному, соціальному та культурному житті тощо.

Віденською декларацією та Програмою дій передбачені такі принципи співробітництва у сфері прав людини: гарантія та контроль дотримання стандартів у сфері прав людини по відношенню до народів, які перебувають під іноземною окупацією; забезпечення ефективного правового захисту у випадку порушення прав людини відповідно до норм у сфері прав людини та норм міжнарод-

ного права; активізація зусиль урядів, установ, міжурядових і неурядових організацій у захисті та заохоченні прав жінок тощо.

Висновки

Міжнародно-правове забезпечення економічних прав і свобод людини та громадянина набуло особливо стрімкого розвитку саме у другій половині ХХ ст., що пов'язано із змінами у системах національної та світової економіки.

Найбільша увага у міжнародно-правовому регулюванні відносин у сфері економіки приділяється забезпеченню права на працю, що, за міжнародними стандартами, передбачає: кожна особа має право на працю, що включає в себе вільний вибір роботи (свобо-

да праці), право на справедливі та сприятливі умови праці, захист від безробіття, задовільну оплату праці, право на рівну оплату за однакоvu працю, можливість просування по службі. У той самий час саме із правом на працю прямо пов'язується право на зайняття підприємницькою діяльністю (свобода підприємництва) як способу забезпечення існування людини, реалізації своїх здібностей через участь у суспільному виробництві.

Список використаних джерел

1. *Теорія держави і права* / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К., 2008. – 685 с.
2. *Тимченко Л. Д.* Международное право. – Х., 1999. – 528 с.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2015 р.

The article reveals the essence of international standards and economic rights and freedoms, as well as analysis of the main international instruments in the field of economic rights and freedoms human and citizen.

В статье раскрывается сущность международных стандартов экономических прав и свобод, а также анализируются положения основных международных актов в сфере экономических прав и свобод человека и гражданина.

УДК 347.772

Наталія Давидова,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри приватно-правових дисциплін
Університету сучасних знань*

ВИЩІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ (досвід України та США)

У статті аналізується чинне право України та США з права інтелектуальної власності на торговельні марки інституцій вищої освіти.

Ключові слова: торговельна марка, вищий навчальний заклад, конкуренція, свідоктво.

Розвиток ринкових відносин, активізація підприємницької діяльності, комерціалізація вищої освіти, зміни у соціально-економічному устрої держави зумовили запровадження ринкових механізмів в економіці України, проявом яких стало, зокрема, посилення конкурентної боротьби між інституціями вищої освіти. Зростає значення та роль спеціальних ідентифікуючих позначень, що використовуються надавачами освітніх послуг для виокремлення й індивідуалізації себе, зокрема торговельних марок. Університети Сполучених Штатів мають багатий досвід реєстрації та використання торговельних марок, що, з одного боку, дає можливість контролювати якість вироблених із використанням ідентифікуючих університетських ознак товарів, а з іншого – є істотним джерелом доходів освітньої інституції. Так, у справі *Board of Supervisors of Louisiana State University v. Smack Apparel*, яка розглядалася П'ятим апеляційним судовим округом США, було встановлено, що позивачі (Державний університет Луїзіани, Університет Оклахоми, Державний університет Огайо, Університет Південної Каліфорнії) продали товарів із використанням зареєстрованих торговельних знаків університетів на загальну суму понад 93 млн дол. [1, с. 472]. Процес глобалізації та потреба у запозиченні позитивного іноземного досвіду зумовлюють інтерес у дослідженні правового закріплення й охорони прав інтелектуальної власності на торговельну марку у сфері вищої освіти.

Метою цієї статті є аналіз інституту торговельних марок у сфері вищої освіти, узагальнення існуючого стану наукової розробки та законодавчої регламентації відносин у сфері їх використання в Україні та Сполучених Штатах.

На рівні дисертаційних досліджень торговельні марки вивчали такі вітчизняні юристи, як О. Мельник, О. Кашинцева, А. Кодинець, Т. Демченко, О. Піхурець. Питання правової охорони торговельних марок висвітлювалися також у працях Г. Андрошука, І. Кожарської, В. Крижної, О. А. Підпригори, О. О. Підпригори. Вищому навчальному закладу як суб'єкту права на торговельну марку увага майже не приділялася.

Американські університети активно використовують зареєстровані торговельні марки у своїй освітній та інших видах діяльності: логотип у вигляді тигру Університету Принстон, бульдога – Університету Йель, борсука – Університету Вісконсін широко відомі для позначення вищого навчального закладу й їх спортивних команд відповідно. Українські вищі навчальні заклади менш активно, але теж реєструють торговельні марки (наприклад, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка [2], Національний університет «Києво-Могилянська академія» [3], Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана [4]). Статути деяких освітніх інституцій містять пряме посилання на зареєстрований знак для товарів і послуг (п. 6 Статуту Національного університету «Києво-Могилянська академія», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.2000 р. № 1325, п. 1.6 Статуту Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [5]). На жаль, крім формальної реєстрації прав на торговельну марку, українські вищі навчальні заклади не здійснюють активного використання цього засобу індивідуалізації, а тому відсутня вітчизняна судова практика про розгляд спорів з цього приводу.

Сьогодні в законодавстві України спостерігається термінологічна неузгодженість,

що є результатом низького рівня законодавчої техніки. У Законі України «Про охорону прав на знак на товари і послуги» вжито термін «знак для товарів і послуг», у низці інших нормативно-правових актів стосовно зазначеного поняття використовується термін «торговельна марка» (Цивільний кодекс (далі – ЦК) України, Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність»), фірмовий, товарний знак (Закон України «Про телебачення і радіомовлення»). Стаття 6 Паризької конвенції про охорону промислової власності від 20.03.1883 р. передбачає правове регулювання товарного знака та знака обслуговування. Розмежування між ними провадиться за призначенням: товарні знаки ідентифікують товари, а знаки обслуговування – послуги. Закріплення у ЦК України поняття «торговельна марка» для характеристики позначення, що відрізняє товари та послуги одних осіб від продукції інших, зумовлюється необхідністю уніфікації термінології та відповідає міжнародній англійській термінології (*trade mark*). Поняття «торговельна марка» включає в себе як товарний знак, так і знак обслуговування. Закладені ЦК України зміни, зумовлюють необхідність оновлення законодавства у цій сфері правового регулювання та забезпечення єдності використовуваної термінології шляхом заміни терміна «знак для товарів і послуг» на термін «торговельна марка» [6, с. 8].

Суспільні відносини з приводу використання, охорони та захисту торговельних марок у США регулюються на рівні федерального законодавства, законодавства штату та загального права. Федеральний закон США про торговельні марки [7] визначає правила реєстрації торговельних марок і встановлює відповідальність за порушення прав власника торговельної марки.

Спірні питання щодо прав університету на торговельні марки пов'язані з попередженням і заборонаю використовувати символи освітньої інституції сторонніми особами. З метою недопущення привласнення прав на використання символів університету розробляють і приймають ліцензійні програми з контролю за їх використанням при виготовленні одягу, сувенірів, канцелярських товарів, фото продукції тощо, за використання символу університету на яких освітня інституція отримує роялті. Питання використання університетської символіки на продукції різного призначення настільки вагоме, що у Сполучених Штатах існує централізована організація з надання ліцензій на таке використання (Ліцензійна компанія коледжів [8]).

В американському праві поширеними є позови університетів про порушення їх прав інтелектуальної власності на торговельні марки. У справі *Board of Governors of the University of North Carolina v. Helpingstine* [9] Університет Північної Кароліни подав позов до

місцевого магазину футболки, який продавав одяг з ім'ям і логотипом освітнього закладу. У 1982 р. університет створив ліцензійну програму та зареєстрував чотири торговельні марки у Відділі реєстрації патентів і торговельних марок Міністерства торгівлі США. Незважаючи на оферту від університету продати магазину право на використання торговельної марки, магазин реалізовував одяг з 1983 р. без дозволу університету. На свій захист відповідач посилався на те, що університет відмовився від свого права на торговельну марку, оскільки дозволяв неконтрольоване користування нею до 1982 р. Суд зайняв позицію позивача вказавши, що університет постійно користувався своїм логотипом, а той факт, що він раніше не переслідував своїх порушників, не є свідченням відмови від свого права.

Університет може виступати в ролі не тільки позивача, а й відповідача. У справі *White v. Board of the University of Nebraska* [10] компанія Уайт зареєструвала торговельну марку «Справжній мешканець Небраски». Це словосполучення тривалий час використовувалось Університетом Небраски як гасло. Коли університет зробив спробу зареєструвати таку саме марку, йому було відмовлено на підставі того, що вона вже зареєстрована. Університет відкрив магазин із однойменною назвою «Справжній мешканець Небраски», після чого отримав позов від компанії Уайт про заборону використання торговельної марки. Верховний суд штату скасував реєстрацію на ім'я компанії Уайт і визнав, що за нормами загального права право на користування торговельною маркою належить інституції вищої освіти.

Відповідно до ст. 492 ЦК України позначеннями, які придатні для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами, можуть бути, зокрема, слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів. Аналогічна норма є в американському законодавстві. Першою американською справою, де суд розглянув поєднання кольорів як ідентифікуючу ознаку окремо від слів і малюнків, є справа *Board of Supervisors of Louisiana State University v. Smack Apparel* (550 F. 3d 465 (5th Cir. 2008)) [11]. У цій справі компанія Сmek використовувала кольорову гаму, слова та символи, що асоціюються з університетами-позивачами, а також їх аббревіатури (LSU, OU, OSU) для оздоблення одягу. Суд розглянув заяву університетів про те, що компанія Сmek не має ліцензії від університетів на використання загальновідомої кольорової гами, яка асоціюється з вищим навчальним закладом, а тому діяльність Сmek створює «ймовірність плутанини» для потенційних споживачів між продукцією, виробленою компанією Сmek, та продукцією університету. Для визнання «ймо-

вірності плутанини» суд оцінює вісім обставин: вид торговельної марки, про порушення права на який було заявлено; схожість двох марок; схожість товарів або послуг; ідентифікація продавця та покупця; ідентифікація засобу масової інформації (ЗМІ), що використовувався для реклами, намір відповідача; підтвердження наявності плутанини; ступінь уважності потенційних покупців. Апеляційний суд п'ятого округу дійшов висновку, що позивачі довели «ймовірну плутанину» [1, с. 483–484]. Суд визнав гаму кольорів, яка постійно використовується для позначення університетської продукції, як «другорядне значення», що ідентифікує особу в суспільстві, а тому потребує такого ж захисту, як і зареєстрована торговельна марка. Для цього береться до уваги ряд факторів: тривалість і спосіб використання оформлення товару; обсяг продажу; обсяг і спосіб реклами; спосіб використання оформлення товару в газетах і журналах; опитування споживачів; покази споживачів як свідків; намір відповідача при копіюванні оформлення товару [1, с. 476].

Згідно з ч. 2 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» не можуть одержати правову охорону позначення, які складаються лише з позначень, що є загальноживими як позначення товарів і послуг певного виду. Зокрема, позначення, які використовуються для певних товарів і які внаслідок їх тривалого використання для одного й того ж товару або товару такого ж виду різними виробниками, стали видовими або родовими поняттями [12, с. 411]. Наприклад, судовій практиці США відома справа, в якій поряд із оскарженням несанкціонованого використання торговельної марки університету та коледжу останнім можуть бути пред'явлені вимоги про незаконне використання слова «університет» у назві інших юридичних осіб.

У справі *The Pennsylvania State University v. University Orthopedics* [13] Державний університет Пенсильванії пред'явив позов про заборону медичному підприємству «Університетська ортопедія» використовувати слово «університет» у своїй назві. За декілька років до позову університет і підприємство уклали правочин про те, що освітня інституція погоджується не звертатися за захистом своїх прав до суду за умови, що медичне підприємство включатиме письмове зауваження до всіх рекламних матеріалів про те, що воно не пов'язано з Державним університетом Пенсильванії. Через два роки було виявлено порушення цього зобов'язання з боку медичного підприємства, що підтверджувалося змішуванням споживачами медичного підприємства й університету: були зафіксовані численні телефонні дзвінки до університету, які адресувались медичному підприємству. Університет посилався на порушення права на торговельну марку (федеральне право), порушення умов договору та на недобросо-

вісну конкуренцію з боку медичного підприємства (звичайне право) та зменшення свого прибутку (право штату). Суд першої інстанції зайняв позицію підприємства, зазначивши, що слово «університет» є родовим найменуванням і не підлягає захисту правом інтелектуальної власності. Апеляційна інстанція провела більш глибокий аналіз і визнала право університету порушеним, оскільки підприємство займалося недобросовісною конкуренцією через використання слова «університет» у своїй назві, що призводило до плутанини та помилкового придбання споживачами продукції, які вважали її продукцією конкурента. Важливим у цій справі є той факт, що діяльність університету з надання медичної допомоги у сфері ортопедії збігалася з профілем діяльності підприємства «Університетська ортопедія».

Гіпотетично, розглядаючи цю справу в українському правовому полі, можна спрогнозувати, що суд послася б на норму ч. 5 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», згідно з якою свідоцтво надає його власнику виключне право забороняти іншим особам використовувати без його згоди зареєстрований знак стосовно товарів і послуг, споріднених із наведеними у свідоцтві, якщо внаслідок такого використання можна ввести в оману щодо особи, яка виробляє товари чи надає послуги.

У справі *Trustees of Columbia University v. Columbia/HCA Healthcare Corp.* [14] суд дійшов висновку, що Колумбійський університет не мав ексклюзивного права на використання назви «Колумбійський», оскільки при реєстрації цієї торговельної марки не було заявлено про прив'язку знака до медичних послуг. Суд також спростував заяву Університету про те, що використання однакової назви призведе до змішування конкурентів надавачів послуг. Але у випадках, коли конкурент використовує назву «Колумбійський» при наданні послуг, аналогічних послугам університету, суд заборонив використання цієї торговельної марки.

У справі *Temple University v. Tsokas* [15] Університет Темпл скаржився, що зубний лікар, який використовує назву для свого бізнесу «Зубна лабораторія Темпл», створює змішування своїх послуг з послугами Стоматологічного інституту Університету Темпл. Суд погодився, що розташування стоматологічного бізнесу поблизу університету й однаковість надаваних послуг є підставою для плутанини та введення в оману споживачів. З іншого боку, використання «Темпл» у назвах юридичних осіб, які займаються продажем ювелірних виробів або є закладами громадського харчування, не порушує прав університету, оскільки освітня інституція не надає аналогічних послуг.

Заслуговує на увагу застосування нових способів індивідуалізації юридичної особи й

її продукції, пов'язаних із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і засобів зв'язку. В Інтернеті часто спостерігається порушення прав на торговельну марку у формі реєстрації зловмисником доменного імені, в якому використовується найменування або торговельна марка, що належить відомій компанії, з метою подальшого незаконного її використання (що є недобросовісною конкуренцією в розумінні ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції») або з метою продажу прав на доменне ім'я власнику права на торговельну марку. Фізична чи юридична особа може придбати Інтернет-адресу або домен, в якому використовується назва освітньої інституції, а потім наполягати на тому, щоб університет викупив вказану адресу або домен. Система індивідуалізації віртуального, мережевого світу існує паралельно системі індивідуалізації «реального» світу, тобто системі фірмових найменувань і торговельних знаків. Поступово дві системи індивідуалізації вступають у протиріччя [16, с. 210].

В українському законодавстві існують лише поодинокі норми про доменні імена. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 20 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» порушенням прав власника свідоцтва вважається використання зареєстрованих знаків без його згоди в доменних іменах третьої особи. Норми Закону України «Про телекомунікації» про домен носять технічний, а не юридичний, характер і відображають лише такі окремі аспекти, як адресація й адміністрування доменного імені. Порядок реєстрації доменних імен .ua регламентують Правила домена UA, що набули чинності 27.07.2011 р., але вони є не нормативно-правовим документом, а лише частиною договорів, укладених між адміністратором домена .UA та реєстраторами доменних імен. Відповідно до п. 3.3 зазначених правил приватні доменні імена другого рівня в домені .UA делегуються виключно у разі, якщо відповідне доменне ім'я повністю, або його компонент другого рівня (до знака «.»), але не включаючи цей знак) за написанням збігається з торговельною маркою, права на використання якого на території України належать відповідному реєстранту. Ця норма є запобіжним заходом від спроб кіберсквотерів (особи, які реєструють домени, що збігаються із засобами індивідуалізації захопити доменні імена з їх подальшим недобросовісним використанням для власних комерційних цілей або перепродажу власникам відповідних засобів індивідуалізації) захопити доменні імена. Якщо розглянути етимологію цього слова, то частка «сквотер» (англ. squatter), за даними англомовного юридичного тлумачного словника Блекс, буквально означає «особа, яка займає об'єкт нерухомості без правової підстави чи титулу» [17, с. 1411].

Л. Федюк пропонує змінити ст. 420 ЦК України і включити доменні імена до переліку об'єктів права інтелектуальної власності, доповнити Книгу четверту главою «Доменні імена» та прийняти Закон України «Про доменні імена» [18, с. 373]. Також пропонується прийняти Правила домена «.UA» у формі підзаконного нормативно-правового акта [19, с. 3]. Вважаємо неефективним врегулювання відносин із приводу використання доменних імен тільки в національному законодавстві, оскільки дією з ознак доменних імен є їх міжнародний характер, що не може бути обмежений кордонами певної країни [19, с. 4; 20, с. 8, 10].

Необхідно розробити та прийняти міжнародні правила. Так, міжнародна Інтернет-корпорація з надання імен і номерів (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers – ICANN) розробила у 1999 р. Правила розгляду спорів про доменні імена [21]. З 31.07.2015 р. набула чинності нова редакція Принципів єдиних правил розгляду спорів про доменні імена, якими в своїй роботі керується Центр Всесвітньої організації інтелектуальної власності з арбітражу та посередництва в сфері доменних імен. Цей Центр створено для вирішення спорів, пов'язаних із зловмисною реєстрацією доменних імен, ідентичних або схожих до ступеня змішування із зареєстрованими або загальновідомими торговельними марками. Незважаючи на те, що Центр існує лише з 1994 р., він вже розглянув 30 000 спорів щодо недобросовісної реєстрації доменних імен. На сучасному етапі Центр Всесвітньої організації інтелектуальної власності (далі – ВОІВ) з арбітражу та посередництва у сфері доменних імен займається врегулюванням спорів по відношенню до доменних імен, що знаходяться в таких доменах: домени верхнього рівня gTLDs (наприклад, .COM, .NET, .ORG, .BIZ, .INFO) та домени верхнього рівня з кодами окремих країн ccTLDs (наприклад, .AU, .CH, .FR, .NL, .PL). Домену .UA досі немає у списку доменів ccTLDs, стосовно яких Центр ВОІВ з арбітражу та посередництва може розглядати доменні спори.

З метою недопущення недобросовісної реєстрації доменного імені Конгрес США прийняв Закон про захист споживача від незаконного кіберсквотінгу [22]. Особа, яка постраждала від такого порушення свого права на торговельну марку, може подати позов до федерального суду в разі, якщо реєстрація домену відбулась із злим умислом. Позивачу немає потреби доводити, що незаконний кіберсквотінг був використаний для порушення торговельної марки. Закон надає захист навіть за наявності лише наміру отримання доходу від недобросовісної реєстрації Інтернет адреси або домену. Наприклад, Університет Гарвард оскаржував отримання сторонньою особою домену «notHarvard.com», а

також реєстрацію 65 доменів, які включають слова «Harvard» та «Radcliffe» [23].

Викладене дозволяє зробити **висновок**, що вищі навчальні заклади є повноправним суб'єктом права інтелектуальної власності на торговельну марку. В умовах комерціалізації вищої освіти українським університетам слід більше уваги приділяти реєстрації й активному використанню у своїй діяльності торговельних марок. Цей засіб індивідуалізації інституції вищої освіти є важливим елементом у конкурентній боротьбі за абітурієнтів, бюджетне фінансування, а також може стати істотним джерелом доходів від продажу продукції з символікою університету. Наразі більшість українських вищих навчальних закладів взагалі не реалізують наданого їм права на торговельні марки. Лише поодинокі заклади реалізують певні елементи, зокрема обмежують свої можливості декларацією свого права на торговельну марку в статуті й отриманням свідоцтва про знак на товари і послуги. Вважаємо за доцільне доповнення ст. 60 Закону України «Про вищу освіту» ч. 8 такого змісту: «Вищі навчальні заклади є суб'єктом права інтелектуальної власності на торговельну марку».

На особливу увагу заслуговує використання третіми особами назви університету в своїх доменних іменах, що призводить до змішування діяльності двох різних суб'єктів права. Вважаємо неефективним врегулювання відносин з приводу використання доменних імен на рівні лише національного законодавства.

Список використаних джерел

1. *Board of Supervisors of Louisiana State University v. Smack Apparel*, 550 F. 3d 465 (5th Cir. 2008).
2. *Бібліографічні дані свідоцтва на знак для товарів і послуг # 161727* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://base.uipv.org/searchBul/search.php?action=viewdetails&dbname=tm&IdClaim=246508>.
3. *Бібліографічні дані свідоцтва на знак для товарів і послуг # 179747* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://base.uipv.org/searchBul/search.php?action=viewdetails&dbname=tm&IdClaim=278527>.
4. *Бібліографічні дані свідоцтва на знак для товарів і послуг # 135488* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://base.uipv.org/searchBul/search.php?action=viewdetails&dbname=tm&IdClaim=198901>.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2015 р.

Trademark law in higher education sphere in Ukraine and the USA is reviewed.

В статтє аналізується действующее право Украины и США по праву интеллектуальной собственности на торговые марки институций высшего образования.

5. *Статут Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.univer.kharkov.ua/docs/statute/statute_KhNU.pdf.

6. *Кодинець А. О.* Засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 18 с.

7. *Lanham (Trademark) Act // Public Law 79-489, 60 Stat. 427, enacted July 5, 1946, codified at 15 U.S.C. § 1051 et seq. (15 U.S.C. ch. 22).*

8. *Collegiate Licensing Company (CLC)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.clc.com>.

9. *Board of Governors of the University of North Carolina v. Helpingstine*, 714 F. Supp. 167 (M.D.N.C. 1989).

10. *White v. Board of the University of Nebraska*, 614 N.W. 2d 330 (Neb. 2000).

11. *John Grady, Steve McKelvey.* Trademark Protection of School Colors: Smack Apparel and Sinks Decisions Trigger Colorful Legal Debate for the Collegiate Licensing Industry // *Journal of Legal Aspects of Sports*. – 2008. – Vol. 18. – Issue 2. – P. 207–242.

12. *Право інтелектуальної власності / О. П. Орлюк, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сівєрський та ін.; За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького.* – К., 2007. – 696 с.

13. *The Pennsylvania State University v. University Orthopedics*, 706 A. 2d 863 (Pa. Super. Ct. 1998).

14. *Trustees of Columbia University v. Columbia/HCA Healthcare Corp.*, 964 F. Supp. 733 (S.D.N.Y. 1997).

15. *Temple University v. Tsokas*, 1989 U.S. Dist. Lexis 10682 (S.D. Pa. September 11, 1989).

16. *Минков А.* Международная охрана интеллектуальной собственности. – СПб., 2001. – 720 с.

17. *Black's Law Dictionary. Seventh Ed. / Bryan A. Garner.* St. Paul, Minn., West Publishing Co. 1999. – 1724 p.

18. *Федюк Л. В.* Особисті немайнові права юридичних осіб. – Івано-Франківськ, 2013. – 500 с.

19. *Бонтлаб В. В.* Цивільно-правове регулювання доменних імен: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 21 с.

20. *Бойко Д. В.* Правова природа доменних імен Інтернет: дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2005. – 21 с.

21. *Domain Name Dispute Resolution Policies* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.icann.org/resources/pages/dndr-2012-02-25-en>.

22. *Anticybersquatting Consumer Protection Act (ACPA) // Public Law. – # 106113, § 3002, 113 Stat. 1501, 1537 (1999), кодифіковано в 15 U.S.C. § 1125(d).*

23. *Alayne E. Manas.* Harvard as a Model in Trademark and Domain Name Protection // *Rutgers Computer & Technology Law Journal*. – 2003. – № 29. – P. 475–490.

УДК 347.453

Юлія Труфанова,*викладач кафедри правового регулювання економіки і правознавства
юридичного факультету
Тернопільського національного економічного університету*

ОСОБЛИВОСТІ ПРИПИНЕННЯ ДОГОВОРУ НАЙМУ (ОРЕНДИ) У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ СМЕРТЮ НАЙМАЧА

У статті розглядаються теоретичні та практичні аспекти припинення договору найму (оренди) у зв'язку із смертю наймача з позицій захисту прав наймодавця та спадкоємців наймача.

Ключові слова: припинення договору найму (оренди), смерть наймача, повернення предмета найму (оренди), збереження майна без достатньої правової підстави.

Припинення договору найму (оренди) у зв'язку із смертю наймача є проблематичним варіантом припинення договору, оскільки, як правило, пов'язане з поверненням майна, яке було передане в найм, від осіб, яким особисто це майно не передавалося власником, та неможливістю особистого виконання зобов'язань за договором боржником (наймачем). Погіршує ситуацію і суперечливе правове регулювання припинення договору найму з цієї підстави. Разом із тим у відносинах найму, де наймачем виступає фізична особа, такий варіант припинення договору завжди імовірний, що додає актуальності дослідженню.

Питання припинення договору найму (оренди) досліджували такі вчені, як О. Дзера, Н. Шлюндт, Ю. Серебрякова та інші. Проте їх дослідження були присвячені загально-теоретичним питанням припинення договору найму. Необхідність написання статті зумовлена особливостями становлення судової практики з розгляду спорів, пов'язаних з наймом (орендою) протягом останніх років.

Метою цієї статті є дослідження теоретичних і практичних аспектів припинення договору найму (оренди) у зв'язку із смертю наймача, вироблення та правове обґрунтування лінії поведінки наймодавця, спадкоємців наймача.

Смерть фізичної особи-наймача може припинити договір найму, а може і передбачати правонаступництво. В останньому випадку смерть фізичної особи-наймача буде «відносно-припиняючим» юридичним фактом, тобто породжуватиме правонаступництво

[1, с. 23]. Умови про правонаступництво при смерті наймача повинні міститися у тексті договору або в законі (ст. 7 Закону України «Про оренду землі», ст. 824 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України). Якщо ж нормами закону чи умовами договору не передбачено правонаступництва, то відповідно до ч. 1 ст. 781 ЦК України договір найму припиняється. Як зазначали автори науково-практичного коментаря до ЦК України, договір найму припиняється у випадку смерті наймача незалежно від того чи виступала дана фізична особа в договірних відносинах як фізична особа-підприємець чи не мала статусу підприємця взагалі [2, с. 438].

Смерть наймача відбувається поза волею сторін договору. У зв'язку з цим таке припинення договору, як правило, настає несподівано для наймодавця та викликає певні практичні труднощі, пов'язані з обтяженням саме наймодавця вчиненням активних дій із повернення переданої в найм речі та стягнення існуючої заборгованості.

Належним доказом смерті наймача є свідоцтво про смерть або рішення суду про оголошення наймача померлим. При цьому у першому випадку днем смерті вважається день зазначений у свідоцтві про смерть, а у другому – день набрання законної сили відповідним рішенням суду, а у випадку якщо наймач пропав безвісти за обставин, що загрожували смертю або дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку, – день його вірогідної смерті, про що зазначається у рішенні суду (ч. 3 ст. 46 ЦК України).

Одним із основних питань, що виникають у зв'язку із смертю наймача, є повернення

переданого в найм майна. Варіант, у якому наймодавець не є власником майна, переданого в найм, не розглядатиметься оскільки подальші дії такого наймодавця залежать від того якими повноваженнями він наділений власником майна, переданого в найм. Із припиненням дії договору найму власник майна (колишній наймодавець) може здійснювати всі три правомочності: володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном на власний розсуд. Особа, у фактичному володінні якої опинилося майно, що належить наймодавцю, повинна не чинити жодних дій, які б перешкоджали поверненню майна його власнику, адже фактично така особа безпідставно зберігає чуже майно (ст. 1212 ЦК України). Можливі чотири варіанти становища майна, переданого в найм, після смерті наймача:

- майно перебуває у володінні спадкоємців чи третіх осіб без внесення до опису нотаріусом;
- майно внесено до опису нотаріусом у порядку здійснення заходів з охорони спадкового майна;
- майно не перебуває у володінні спадкоємців чи третіх осіб, але вони мають до нього доступ (наприклад, предметом договору найму було складське приміщення, ключі до якого перебувають у володінні спадкоємців чи третіх осіб);
- майно перебуває у володінні колишнього наймодавця і спадкоємці чи треті особи не мають до нього доступу. Останній варіант не потребує жодних узгоджених дій із спадкоємцями, адже смерть наймача є достатньою підставою для припинення договору найму.

У випадку коли передане майно не перебуває у володінні спадкоємців чи третіх осіб, але у них зберігається доступ до цього майна, власник речі може звернутися до фактичних володільців з вимогою про повернення таких речей (ключів, перепусток тощо), а у випадку ігнорування вимоги чи отримання відмови – звернутися до суду на підставі ст. 1212 ЦК України. Він також може здійснити заходи, спрямовані на усунення доступу таких осіб до свого майна – змінити замки, виставити охорону тощо. Як уже зазначалося, з моменту припинення договору найму він реалізує своє право власності на раніше передане в найм майно на власний розсуд і повною мірою.

Якщо майно перебуває у володінні спадкоємців чи третіх осіб без внесення його до опису нотаріусом, власник майна може звернутися з вимогою про його повернення на підставі ст. 1212 ЦК України. З такою вимогою власник може звернутися безпосередньо до фактичного володільця майна або відразу до суду. Якщо річ перебуває у володінні третіх осіб, які не є спадкоємцями, то відповіда-

чами у суді будуть лише фактичні володільці майна (залучати до участі у процесі спадкоємців наймача не обов'язково, адже рішення суду у цій справі не матиме для них правових наслідків).

Якщо майно, передане в найм, включене до опису нотаріусом, який виконує заходи з охорони спадкового майна, то повернути його без звернення до суду неможливо. Заінтересовані особи можуть бути присутніми при проведенні опису, однак заяви про належність саме їм майна, яке вноситься до опису, матиме наслідком лише внесення цих заяв до акта опису спадкового майна. Вилучення майна з опису можливе лише на підставі рішення суду, що набрало законної сили (підпункт 3.7 п. 11 гл. 9 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5). У згаданому Порядку йдеться про позов про виключення майна з акту опису.

Позов про виключення майна з акту опису має свої процесуальні особливості, хоча нормативно не виокремлюється. До справи слід залучати спадкоємців, кредиторів (якщо вони вказані у акті опису), охоронця спадкового майна та нотаріальну контору чи приватного нотаріуса. Досі чинною є постановка Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про виключення майна з опису» від 27.08.1976 р. № 6. Положення, які містяться у ній, спрямовані на роз'яснення законодавства при розгляді справ, що стосуються одночасно опису й арешту майна (наприклад, у рамках виконавчого провадження). Можна провести певну аналогію між позовами про виключення майна з опису у виконавчому провадженні та при оскарженні внесення майна до опису спадкового майна. Звичайно, є і суттєві відмінності: при складенні акта опису спадкового майна арешт на нього не накладається, хоч і реалізувати свої права власника в такому випадку неможливо, оскільки описане майно передається охоронцю, який несе кримінальну відповідальність за його розтрату (ст. 388 Кримінального кодексу (далі – КК) України). Відповідно до п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 27.08.1976 р. № 6 «відповідачами в справі суд притягує боржника, особу, в інтересах якої накладено арешт на майно, і в необхідних випадках – особу, якій передано майно, якщо воно було реалізоване». На практиці орган, який включив майно до опису та наклав арешт, включають як співвідповідача нарівні з боржником і стягувачем, а іноді як єдиного відповідача, у той час, як стягувач і боржник виступають третіми особами, які не заявляють самостійних вимог, на стороні відповідача.

Викладене дозволяє окреслити суб'єктний склад у справі за позовом про виключення майна з акту опису спадкового майна. Позивачем виступатиме колишній наймодавець-власник майна (у випадку, коли майно належало на праві спільної власності кільком співвласникам вони виступатимуть співпозивачами). Відповідачами за позовом будуть спадкоємці та кредитори спадкодавця-наймача, зазначені в акті опису спадкового майна, оскільки опис майна провадився з метою охорони саме їх прав та інтересів. До справи також потрібно залучати відповідну нотаріальну контору чи приватного нотаріуса, які описували спадкове майно, й охоронця спадкового майна, які можуть бути притягнуті як відповідачі або треті особи, що не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача. У випадку задоволення позову, після набрання чинності рішенням суду нотаріус вносить до акта опису спадкового майна спеціальний запис про виключення майна з акта опису, у якому зазначає реквізити рішення суду. Залучення до розгляду справи охоронця спадкового майна покликане полегшити повернення майна власникові після набрання чинності рішенням суду про виключення його з акта опису.

Оскільки у випадку смерті наймача до його спадкоємців не переходять права й обов'язки наймача, то і підстав для застосування до них ч. 2 ст. 785 ЦК України немає. У випадку припинення договору найму обов'язок повернути річ наймодавецьві переходить до фактичного володільця річчю, який не обов'язково є спадкоємцем. І цей обов'язок ґрунтується не на ч. 1 ст. 785 ЦК України, а на нормах глави 83 ЦК України, якою регулюються відносини, пов'язані з набуттям і збереженням майна без достатньої правової підстави. Позицію щодо поширення дії норм глави 83 ЦК України на відносини із збереження третіми особами майна, переданого в найм, після смерті наймача поділяють і інші науковці [3, с. 22].

Викладене дозволяє припустити, що наймодавець у випадку затримки в передачі речі не має правових підстав вимагати у фактичних володільців речі (спадкоємців, піднаймачів чи третіх осіб) сплати неустойки, передбаченої ч. 2 ст. 785 ЦК України. Наймодавець має право вимагати у фактичних володільців речі відшкодування всіх доходів, які вони одержали або могли одержати від цього майна з часу, коли їм стало або могло стати відомо про володіння цим майном без достатньої правової підстави (ч. 1 ст. 1214 ЦК України).

За наявності заборгованості за договором найму за станом на день смерті наймача наймодавець може стягнути її із спадкоємців най-

мача, які прийняли спадщину. Цей процес має свої особливості. Якщо спадкоємцям відомо про борги наймача, то вони зобов'язані повідомити наймача про відкриття спадщини. Наймодавець, у свою чергу, повинен пред'явити свої вимоги до спадкоємців, які прийняли спадщину, протягом шести місяців із дня, коли він дізнався про смерть наймача. Якщо ж наймодавець не було відомо про смерть наймача і він не міг про неї знати до його вимог застосовується позовна давність строком в один рік. Недотримання наймачем зазначених строків відповідно до ч. 4 ст. 1281 ЦК України має наслідком позбавлення наймача права вимоги.

Оскільки вимоги про погашення боргу спадкодавця слід звертати до всіх спадкоємців пропорційно до їх частки у спадщині, то і позов про стягнення заборгованості слід подавати тоді, коли точно визначене коло відповідачів і розмір вимог до кожного з них. Такою особливістю вимога про стягнення заборгованості за договором найму відрізняється від вимоги про повернення майна, переданого в найм, яку можна пред'являти з моменту припинення договору найму. Ці відмінності пов'язані з тим, що вимога про повернення майна, переданого в найм, від фактичних володільців (якими можуть бути і спадкоємці) жодним чином не пов'язана з розпорядженням майном спадкодавця.

Дослідимо дану ситуацію з позиції захисту прав спадкоємців наймача у випадку наявності попередньої оплати за користування річчю. Надлишок в оплаті за користування річчю належить спадкоємцям наймача, які прийняли спадщину. Якщо наймодавець виявить бажання повернути цю суму законним спадкоємцям достатньо подати до нотаріуса заяву про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна та внести відповідну суму на депозит нотаріуса. Внесення коштів на депозит нотаріуса також позбавить наймача від необхідності здійснювати розподіл коштів між спадкоємцями. Якщо ж спадщина вже прийнята, то суму надміру сплаченої плати за користування річчю слід розділити між спадкоємцями з урахуванням частки кожного з них. Правовою підставою для стягнення цієї суми у судовому порядку слугуватимуть статті 1212, 1214 ЦК України.

Висновки

У випадку припинення договору найму у зв'язку із смертю наймача відносини між власником речі й її фактичними володільцями (спадкоємцями наймача чи третіми особами) регулюватимуться нормами глави 83 ЦК України. Норми ст. 785 ЦК України до цих відносин не застосовуються, оскільки борж-

ником в даній статті виступає лише наймач, а за досліджуваних умов з його смертю правонаступництва не відбувається. У зв'язку з цим фактичні володільці речі повинні повернути річ її власникам, а колишній наймодавець має перерахувати надлишок в оплаті за користування річю спадкоємцям наймача, оскільки в обох випадках має місце збереження чужого майна (грошей) без достатньої правової підстави. У випадку коли майно, передане в найм, включено до акта опису спадкового майна нотаріусом, повернення такого майна можливе лише у судовому порядку. Відповідачами за позовом про виключення майна з акта опису будуть спадкоємці та кредитори спадкодавця-наймача, зазначені в акті опису спадкового майна. До справи також потрібно залучати відповідну нотаріальну контору чи приватного нотаріуса, які проводили опис спадкового майна, й охоронця

спадкового майна, які можуть бути притягнуті як відповідачі або треті особи, що не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача.

Список використаних джерел

1. Якушев П. А. Юридические акты и поступки как основания правоотношений. – Владимир, 2003. – 85 с.

2. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 8: Договори про передачу майна у власність та користування / За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х., 2013. – 670 с.

3. Дякович М. М., Тарасенко Л. Л. Припинення договору найму (оренди) та його правові наслідки // Адвокат. – 2012. – № 5. – С. 21–26.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2015 р.

The article investigates the theoretical and practical aspects of the termination of the tenancy (lease) agreement because of the tenant's death from the standpoint of protecting the rights of the landlord and the tenant's heirs.

В статтє рассматриваются теоретические и практические аспекты прекращения договора найма (аренды) в связи со смертью нанимателя с позиций защиты прав наймодателя и наследников нанимателя.

УДК 349.2 (477)

Сергій Вавженчук,

д-р юрид. наук, доцент,
професор кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
юридичного факультету
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ЗМІСТ ОХОРОННИХ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН: асиметрії правового розуміння

У статті розглядаються сутність охоронних трудових правовідносин, а також їх особливості.

Ключові слова: охоронні трудові правовідносини, зміст охоронних трудових правовідносин, зміст трудових правовідносин.

Зміст охоронних трудових правовідносин є не лише складовою трудових правовідносин, а й виконує дитермінуючу роль в їх функціонуванні та генезисі. В умовах сьогодення означеним пояснюється важливість формування вчення про охоронне трудове правовідношення, що допоможе глибоко дослідити як явні, так і латентні теоретико-методологічні проблеми у цій сфері, сформулювати необхідні суспільству пропозиції для вдосконалення трудо-правового поля. Окреслена аксіологічна спрямованість у трудовому праві потребує детального дослідження з урахуванням не лише норм національного й іноземного трудового законодавства, судової практики, а й доктрини теорії права, трудового та цивільного права. Адже у даному випадку справа не в рафінованості правової теорії охоронних трудових правовідносин, а в прагненні створити чітку систему уявлень про правове явище, що розглядається. На практиці це допоможе сформувати правильні положення на рівні охоронного трудового законодавства та відповідну судову практику. У цьому ключі важливо створити, поліпшити існуючий або віднайти у різних галузях права дієвий правовий механізм охорони трудових прав і логічно інтегрувати його у трудове право (не зупиняючись на полеміці щодо галузевого запозичення термінології, теоретичних галузевих конструкцій тощо). Адже останнє носить схоластичний характер і не має на меті вирішення поставлених перед суспільством конкретних правових проблем у царині регулювання охоронних трудових правовідносин. Саме тому вказаний стан наявних проблем трудо-правового характеру є потужним поштовхом для здійснення наукової розвідки у заданому правовому векторі.

Аналіз генезису наукової думки у заданому напрямі, а також сформульовані у роботі висновки базуються на загальних підвалинах юридичної науки, у тому числі на доробках відомих правників у сфері теорії права трудового та цивільного права. Безумовно, дослідження змісту охоронних трудових правовідносин було б не повним, якщо не звернути увагу на наукові праці С. Алексєєва, Б. Базилева, О. Іоффе, О. Красавчикова, Д. Кархальова, О. Міцкевича, Р. Халфіної, М. Шаргородського та ін.

Слід зазначити, що значний вклад у розроблення відповідної проблематики через призму трудового права здійснили такі науковці, як С. Венедиктов, М. Іншин, А. Лушніков, М. Лушнікова, О. Процевський, В. Толкунова, В. Щербина. Як наслідок, наукові праці згаданих авторів справили суттєвий вплив на результати дослідження змісту охоронних трудових правовідносин.

Метою цієї статті є критичний аналіз змісту охоронних трудових правовідносин з огляду на прогресивні доктринальні здобутки.

Незважаючи на значний доробок у розглядуваному сегменті юридичної науки та не заперечуючи наукової цінності низки наукових праць, де предметом дослідження був зміст охоронних трудових правовідносин, низка питань, які стосуються саме змісту охоронних трудових правовідносин, досі потребує уваги та наукового дослідження.

Не можна заперечити того, що зміст охоронних трудових правовідносин відрізняється від змісту регулятивних трудових правовідносин у силу низки особливостей. Так,

свого часу С. Алексєєв зазначав, що охоронні правовідносини відрізняються від регулятивних не тільки підставою виникнення, а й змістом суб'єктивних прав і обов'язків, співвідношенням останніх між собою [1, с. 60].

Як кожне поняття, зміст охоронного трудового правовідношення є абстрактним. У той самий час воно відображає модель бажаної або зобов'язуючої поведінки, що окреслена правовою нормою. Не лише форма, що органічно поєднана із змістом, а й сам зміст правовідношення, яке розглядається, розкривають сутність останнього.

Абстрагуючись від ідейної слабкості теорії існування суб'єктивного трудового права поза трудовими правовідносинами, виходимо із того, що одним із елементів складу охоронного трудового правовідношення є його зміст. Аналіз змісту охоронних трудових правовідносин дасть змогу: з'ясувати сутність цього правового явища; зробити висновки щодо заходів превентивної охорони та захисту, що реалізуються у таких правовідносинах; виявити специфіку регламентації розглядуваних правовідносин; визначити вектор розвитку вчення про охорону трудових прав.

Досягнення вказаних завдань можливе лише за умови чіткого усвідомлення сутності змісту охоронних трудових правовідносин, що ускладнюється через відсутність уніфікованого підходу до його розуміння.

Беручи до уваги категорії діалектики, зміст відображає відповідні сторони та зв'язки зовнішнього світу [2, с. 192–193]. Якщо звернутися до тлумачного словника, то зміст розглядається як те, що є сутністю когось, чого-небудь [3, с. 352].

З огляду на етимологічні чинники та розрізненість доктринальних концепцій в юридичній літературі викристалізувалася низка точок зору щодо поняття «зміст правовідношення». Як наслідок, це дає можливість розуміти зміст охоронного трудового правовідношення по-різному. Деякі автори розглядають зміст правовідношення як реальну взаємодію у визначеній формі. Так, М. Шаргородський, О. Іоффе правовідношення розглядали як ту форму, якої набуває фактичне відношення, що врегульоване нормою права [4, с. 136; 5, с. 181–186; 6, с. 84]. О. Міцкевич зазначав, що у правовідношенні слід вбачати єдність соціального змісту та правової форми, тобто єдність прав та обов'язків учасників правовідносин, їх поведінки, що спрямовані на досягнення визначених інтересів [7, с. 28]. Р. Халфіна, в цілому підтримуючи позицію О. Міцкевич з цього приводу, вважала, що певні комплекси правових норм можуть розглядатися як форма певного виду суспільних відносин. Тут зміст нерозривно

пов'язаний з формою, формує внутрішню єдність правовідношення [6, с. 84]. Інші автори підтримують концепцію розщепленого змісту правовідношення. Так, С. Алексєєв обстоював точку зору, за якою правовідношення має матеріальний та юридичний зміст. Юридичним змістом правовідношення є суб'єктивні права й обов'язки. Матеріальний зміст правовідношення – це фактична поведінка, яку уповноважений може, а правозобов'язаний повинен здійснити [8, с. 112; 9, с. 118; 10, с. 108]. В. Щербина, аналізуючи структуру охоронних правовідносин у трудовому праві, підтримує вказану концепцію. На його думку, зміст правовідносин – це своєрідний синтез фактичного, тобто здатність суб'єктів до вольових актів, до діяльності, та юридичного, тобто норм права. У результаті зміст будь-яких (мається на увазі в тому числі охоронних. – В. С.) правовідносин набуває подвійного характеру [11, с. 86–87]. Фактичний зміст правовідносин – це дії, в яких реалізуються суб'єктивні права й юридичні обов'язки. Фактичний зміст передбачає тільки один із можливих варіантів реалізації суб'єктивного права або юридичного обов'язку, а юридичний зміст охоронних правовідносин – це можливість певних дій уповноваженої особи та необхідність певних дій зобов'язаної особи [11, с. 86–87].

О. Красавчиков вважав, що у правовідношенні необхідно виділяти соціальний (суспільне відношення, юридичною формою якого є відповідний правовий зв'язок суб'єктів) та юридичний зміст (права й обов'язки, з яких складається даний правовий зв'язок) [12, с. 72–73].

Деякі автори дотримуються точки зору, згідно з якою змістом правовідношення є права й юридичні обов'язки його суб'єктів, зафіксовані нормою права [13, с. 117; 14, с. 87]. Так, А. Лушніков, М. Лушнікова зазначають, що змістом трудового правовідношення є трудові права й обов'язки суб'єктів, що передбачені трудовим законодавством, іншими нормативними правовими актами, які включають норми трудового права, колективним договором, домовленостями, локальними актами, трудовим договором [15, с. 708]. У подальшому науковці суттєво уточнюють свою позицію. На їх думку, зміст трудового правовідношення не слід розглядати як просту сукупність прав та обов'язків його сторін. Має йтися про сукупність елементарних правових зв'язків, які змінюються у часі на підставі юридичних фактів, де праву однієї сторони кореспондують обов'язки іншої в рамках єдиного триваючого трудового правовідношення [15, с. 710]. З приводу останнього Д. Кархальов зазначає, що для охоронного правовідношення характерна проста структура

зв'язків прав та обов'язків [16, с. 112]. У такому контексті слід приєднатися до цієї точки зору та констатувати, що в охоронному трудовому правовідношенні наявна проста структура правових зв'язків. Утім, вважаємо, що з позиції А. Лушнікова, М. Лушнікової має місце звуження розуміння змісту трудового правовідношення через здійснення акценту лише на зміні правових зв'язків у часі без згадки про їх виникнення та припинення, що характеризує окремі аспекти динаміки трудового правовідношення.

М. Іншин, досліджуючи службово-трудова правовідносини, зазначає, що їх змістом є встановлення, розвиток, зміна і припинення праці державних службовців з виконання ними функцій держави, які здійснюються у формі суб'єктивних трудових прав і обов'язків державних службовців [17, с. 337].

На думку В. Толкунової, змістом трудового правовідношення є права й обов'язки його суб'єктів, що визначаються трудовим договором і трудовим законодавством [18, с. 197]. У даному випадку заслуговує на увагу те, що зміст охоронного трудового правовідношення визначається законодавством, а не договором. Із такою точкою зору важко погодитися, адже вона відображає зміст регулятивного трудового правовідношення. З цього приводу слушною є позиція О. Процевського, на думку якого, правомірні та не правомірні дії не можуть бути змістом одного й того ж відношення [19, с. 137]. В. Щербина у цьому ключі теж звертає увагу на особливість змісту охоронних трудових правовідносин [11, с. 86–87].

Б. Базилев, характеризує охоронне правовідношення, вказує, що його змістом є право потерпілого вимагати відповідної майнової компенсації й обов'язку правопорушника нести покарання за вчинене [20, с. 72]. Таке розуміння змісту охоронного правовідношення не розкриває зміст превентивно-охоронних і захисних правовідносин. Справа у тому, що зміст превентивно-охоронного правовідношення не може містити право потерпілого вимагати відповідної майнової компенсації. Захисне правовідношення, як правило, не містить такого права, адже йдеться про відновлення права або правового положення потерпілої особи. Задля справедливості зазначимо, що в останньому випадку може мати місце майновий характер права (наприклад, примусове відрахування із заробітку). Що стосується обов'язку правопорушника нести покарання за вчинене, то він у змісті охоронного трудового правовідношення не може існувати, адже мета охорони трудових прав інша.

На думку Д. Кархальова змістом охоронного правовідношення в цивільному праві є право потерпілої особи на застосування за-

ходів цивільно-правового примусу (право на захист) та обов'язок правопорушника відновити порушене цивільне право (охоронний обов'язок) [16, с. 112]. З таким висновком не можна погодитися повною мірою. Справа у тому, що зведення змісту охоронного правовідношення до права на захист та обов'язку відновити порушене право звужує горизонт охоронного правовідношення, адже поза увагою залишається зміст превентивного охоронного правовідношення.

Слід констатувати, що зміст охоронного правовідношення у трудовому праві диференціюється залежно від його виду (превентивне охоронне трудове правовідношення, захисне трудове правовідношення). У зв'язку з викладеним змістом *охоронного трудового правовідношення, в межах якого реалізуються заходи превентивної охорони, буде право на превентивну охорону* (право управненої особи на визначення системи заходів, засобів, способів, порядків, за допомогою яких забезпечується реалізація трудового права) та кореспондуючий *превентивний охоронний обов'язок*.

Змістом охоронного трудового правовідношення, в межах якого реалізуються заходи захисту, будуть право на захист (право управненої особи на застосування заходів трудо-правового примусу в тій чи іншій формі) та, відповідно, *охоронний обов'язок* відновлюючого характеру (обов'язок правопорушника відновити порушене трудове право або правове положення потерпілого, усунути явну загрозу порушення трудового права). У цьому контексті не можна обійти увагою й те, що С. Алексєєв теж звертає увагу на особливості змісту так названих конкретних охоронних правовідносин. Юридичний обов'язок в охоронних правовідносинах він розглядав як обов'язок зазнати тих наслідків, які були передбачені санкцією порушеної норми та визначені уповноваженою особою. Він дотримався думки, згідно з якою якщо в регулятивних правовідносинах суб'єктивне право виступає як правомочність, то в охоронних правовідносинах – в основному як вимога [1, с. 135–136]. У цьому плані виникає питання щодо здійснення права на самозахист, адже воно не наділено ознаками права вимоги. С. Алексєєв доходить висновку, що ця вимога забезпечена правомочністю державного органу застосовувати санкції за порушення правової норми [1, с. 135–136]. У подальшому висловлена С. Алексєєвим точка зору була підтримана в науці трудового права В. Щербиною [11, с. 86–87].

Вказане свідчить, що слід підтримати точку зору, за якою охоронному трудовому правовідношенню притаманна проста структура зв'язків прав та обов'язків, тобто залежно від виду охоронного трудового правовідношен-

ня управнена сторона наділена охоронним правом (правом на превентивну охорону або правом на захист), а зобов'язана – відповідним обов'язком.

Висновки

В охоронному трудовому правовідношенні наявна проста структура правових зв'язків. Зведення змісту охоронного правовідношення до права на захист та обов'язку відновити порушене право звужує горизонт охоронного правовідношення, адже поза увагою залишається зміст превентивного охоронного правовідношення. Зміст охоронного правовідношення у трудовому праві диференціюється залежно від його виду (превентивне охоронне трудове правовідношення, захисне трудове правовідношення).

Змістом охоронного трудового правовідношення, в межах якого реалізуються заходи превентивної охорони, буде право на превентивну охорону (право управненої особи на визначення системи заходів, засобів, способів, порядків, за допомогою яких забезпечується реалізація трудового права) та кореспондуючий превентивний охоронний обов'язок. Змістом охоронного трудового правовідношення, в межах якого реалізуються заходи захисту, будуть право на захист (право управненої особи на застосування заходів трудо-правового примусу в тій чи іншій формі) та, відповідно, охоронний обов'язок відновлюючого характеру (обов'язок правопорушника відновити порушене трудове право або правове положення потерпілого, усунути явну загрозу порушення трудового права).

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. – Свердловск, 1964. – 226 с.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2015 р.

In this article author pay attention to the essence of content labor protective relationships as well as it's special characteristics. Special attention is call to the problem within the meaning of the content labor protective relationships.

В статье рассматриваются сущность охранительных трудовых правоотношений, а также их особенности.

2. Шентулин А. П. Категории диалектики. – М., 1971. – 279 с.

3. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М., 1940.

4. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М., 1966. – 187 с.

5. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. – М., 1961. – 381 с.

6. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М., 1974. – 340 с.

7. Общая теория советского права. – М., 1966. – 491 с.

8. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. – М., 1982. – Т. 2. – 360 с.

9. Советское трудовое право / Под ред. Б. К. Бегичева, А. Д. Зайкина. – М., 1985. – 552 с.

10. Трудовое право / Под ред. О. В. Смирнова. – М., 1998. – 448 с.

11. Щербина В. І. Загальна характеристика структури охоронних правовідносин у трудовому праві // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 3. – С. 86–87.

12. Красавчиков О. А. Гражданское правоотношение // Советское гражданское право: В 2 т. – М., 1985. – Т. 1. – 544 с.

13. Гусов К. Н., Толкунова В. Н. Трудовое право России. – М., 1997. – 480 с.

14. Сыроватская Л. А. Трудовое право. – М., 1995. – 255 с.

15. Лушиков А. М., Лушикова М. В. Курс трудового права: В 2 т. – М., 2009. – Т. 1. – 879 с.

16. Кархалев Д. Н. Охранительное гражданское правоотношение. – М., 2009. – 332 с.

17. Іншин М. І. Правове регулювання службово-трудова діяльності державних службовців як особливої категорії зайнятого населення України. – Х., 2010. – 669 с.

18. Гусов К. Н., Толкунова В. Н. Трудовое право России. – М., 2001. – 496 с.

19. Процевский А. И. Предмет советского трудового права. – М., 1979. – 224 с.

20. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). – Красноярск, 1985. – 120 с.

УДК 349.232

Тетяна Юзько,*здобувачка кафедри цивільного права,
Чернівецького державного університету
ім. Юрія Федьковича*

ГІДНА ОПЛАТА ПРАЦІ ЯК НЕОБХІДНИЙ АТРИБУТ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКА

У статті досліджуються особливості реалізації права на своєчасну та в повному обсязі оплату праці, що забезпечує гідне життя для людини й її сім'ї.

Ключові слова: право на життя працівника, винагорода, оплата праці, заробітна плата, право на гідне життя.

Конституція України проголосила державу соціальною та правовою, а людину, її права, свободи й інтереси – найвищою соціальною цінністю. Право на життя є першоосновою всіх інших прав, абсолютною цінністю світової цивілізації, оскільки всі інші права втрачають свій зміст і значення без нього.

Перш за все слід зазначити, що кожна людина заслуговує на гідне життя, яке неможливо забезпечити без пристойної роботи та належної матеріальної винагороди за неї. Гідна праця – це, насамперед, належна їй оплата й умови праці, що дає працівникові можливість забезпечити не тільки власні потреби, а й достойне життя членам його сім'ї.

При цьому категорія «гідне життя» нерозривно пов'язана з гідною працею людини, а право на життя – із правом на працю. Основні умови гідної праці (зайнятість, гідна заробітна плата, впевненість у збереженні роботи тощо) є основними у сфері соціального буття людини [1, с. 155]. Більше того, забезпечення гідної праці завжди є передумовою гідного життя людини.

Право на життя розглядається як основне природне право людини багатьма науками, у тому числі правовими – загальною теорією права, конституційним, сімейним правом, іншими галузевими правовими науками. Досліджень, спеціально присвячених захисту права людини на життя у сфері праці, у трудовому праві, на жаль, не проводилося. В окремих наукових роботах, передусім, присвячених охороні праці, цей аспект розкривається у працях І. Снігір'єва, Г. Скачкової, В. Буряка, Л. Чушнякова, С. Кобзевої, Л. Кузнецової, К. Уржинського, А. Кашлакової, С. Голо-

віної, В. Роїка. У той самий час проблема достойної оплати праці як захисту права на життя працівника в Україні не знайшла належного науково-теоретичного обґрунтування та потребує подальшого дослідження.

Мета цієї статті полягає у дослідженні теоретичних аспектів оплати праці як необхідного атрибуту захисту права на життя працівника.

Право людини на життя – природне право кожного. Воно виникає з народження, а належить людині протягом усього відпущеного природою часу – аж до самої смерті. Безумовно, саме це право є пріоритетним по відношенню до інших прав людини, оскільки інші права надаються та необхідні людині саме в період її життя.

Життя – абсолютна соціальна цінність, визнана світовим співтовариством. У зв'язку з цим право кожної людини на життя знайшло своє закріплення в усіх основних міжнародно-правових актах. Основними з них є Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародний пакт про політичні та культурні права (1966 р.), Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Європейська соціальна хартія та численні конвенції Міжнародної організації праці. Так, ст. 25 Загальної Декларації прав людини встановлює, що кожна людина має право на життєвий рівень, необхідний для підтримки здоров'я та добробуту її й її сім'ї. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права передба-

чає право кожного на достатній життєвий рівень для людини та її сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, на безперервне поліпшення умов життя (ст. 11).

Можливі два основних способи досягнення такого рівня життя, яке необхідно розуміти як гідне: самостійна діяльність людини (підприємницька або трудова); допомога держави. Саме такий висновок випливає з міжнародних документів. Так, ст. 23 Загальної Декларації прав людини встановлює, що кожен працюючий має право на справедливу та задовільну винагороду, що забезпечує гідне людини існування для неї та її сім'ї, а за необхідності доповнену іншими засобами соціального забезпечення. Стаття 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права передбачає, що держави – учасники Пакту визнають право на працю, яке включає право кожної людини на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується.

Як свідчить текст Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., до належних умов праці перш за все відноситься винагорода за працю у справедливих розмірах. Якщо проаналізувати конституційне визначення права на працю, таке право насамперед дає можливість заробляти собі на життя власною працею [2, с. 44]. Праця для будь-якої особи – це джерело засобів для існування. Кожен їх одержує саме у вигляді винагороди за працю. Одержавши таку винагороду, особа використовує її для забезпечення свого життя та розвитку. Гарантії у сфері оплати праці розкривають матеріальний аспект реалізації права на життя. Система оплати праці спрямовується на забезпечення особи засобами для підтримання життя та розвитку матеріального характеру. Однак при цьому не слід виключати й інші сторони оплати праці. Зокрема, винагороду за працю особа використовує на задоволення фізіологічних потреб – харчування, утримання житла, відновлення здоров'я. Крім того, така винагорода може бути використана на інтелектуальний і духовний розвиток. Більше того, характер і рівень одержуваних доходів впливає на статус особи в суспільстві.

Правильна організація оплати праці, дотримання справедливих пропорцій, співвідношень, розмірів заробітної плати з умовами та результатами праці слугують могутнім чинником стимулювання продуктивності праці, заінтересованості працівника в підвищенні результативності й якості роботи. Так, дослідження, проведені на предмет виявлення прі-

оритетів у мотивації трудової діяльності працівників на підприємствах різних форм власності, засвідчили, що основним пріоритетом у праці в сучасних умовах є її оплата, зокрема висока заробітна плата [3, с. 19].

Міжнародними документами передбачається можливість досягнення гідного рівня життя, передусім, через реалізацію трудових прав. У тісному взаємозв'язку необхідно розглядати і норми Конституції України, що закріплюють статус України як соціальної держави (ст. 1), політика якої спрямована на створення умов, які забезпечують гідне життя, право кожного на життя (ст. 3), а також права громадян у сфері праці (ст. 43).

Відповідно до Конституції України створення умов, що забезпечують гідний рівень життя визначено як елемент загальнодержавної політики та не є винятково особистою справою кожної людини зокрема. Так, у преамбулі однією з обставин, що спонукали до ухвалення Основного Закону нашої держави, вказується необхідність забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. Конституційний зміст права особи на життя визначається як її фізична недорканність (ст. 27 Конституції України). Разом із тим важко собі уявити можливість реалізувати право особи жити поза рамками системи соціально-економічних відносин, без здійснення права на працю, соціальне забезпечення чи охорону здоров'я тощо. Тому гарантування гідного рівня життя особи, на нашу думку, є однією із складових права на життя особи та заслуговує на дослідження саме в такому контексті.

Визначаючи рівень життя як об'єкт дослідження, маємо на увазі не лише економічні складові рівня життя особи, а набір соціальних благ, що відповідає функціональним потребам людини, забезпечує її всебічний розвиток, можливість повноцінної життєдіяльності. Традиційно, такий стандарт життя як мету здійснення соціальної політики держави у науковій літературі та законодавстві прийнято позначати терміном «гідний рівень життя» людини. У фаховій літературі гідний рівень життя, передусім, пов'язують із належними заробітними платами та соціальними виплатами [4, с. 292–297]. І такий підхід цілком логічний, оскільки саме матеріальний дохід сім'ї формує її добробут, визначає обсяг забезпеченості людей життєвими благами.

Можливість особи самостійно за допомогою трудової діяльності реалізувати право на гідне життя забезпечується нормами трудового права. Основні напрями впливу на суспільні відносини у сфері праці визначаються

через категорію «функції трудового права». В науці трудового права України виділяють три функції: економічну (виробничу), соціальну (захисну) й ідеологічну (виховну) [5, с. 29]. Основною функцією трудового права є соціальна функція, якій в юридичній літературі приділяється багато уваги, оскільки через функцію права, через розуміння її сутності розкривається призначення самого права і напрями його реалізації [6, с. 232].

Основні міжнародні акти з прав людини базуються на принципі забезпечення гідного життя людини, а ці положення спрямовані на його забезпечення у сфері праці, отже, основні гарантії реалізації права людини на життя при виконанні нею трудової функції повинні закріплюватися в тих інститутах трудового права, які безпосередньо стосуються права на винагороду за працю, на забезпечення безпечних її умов, на можливість просування по роботі та на обмеження тривалості роботи. У трудовому праві можна виділити такі основні трудові права працівника, що забезпечують збереження життя та здоров'я:

- право на вільний вибір професії, роду занять і роботи (ч. 1 ст. 2 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України) – дозволяє кожному обрати ту професію, яка зможе принести йому ту кількість засобів існування, на яку особа заслуговує;

- право на здорові та безпечні умови праці, що відповідають вимогам охорони праці. Це сукупність правових і визначених правом технічних норм, спрямованих на збереження життя та здоров'я працівників у процесі праці (ч. 1 ст. 153 КЗпП);

- право на підвищення кваліфікації та перепідготовку працівників – сприяє одержанню працівником нових знань, умінь, навичок (ч. 1 ст. КЗпП). Саме за допомогою них особа якісніше виконує свою роботу, отже, й одержує більш високу винагороду за працю;

- право на відпочинок (ч. 2 ст. 2 КЗпП) – покликане забезпечити працівникові відновлення фізичних сил. Систематичне перепрацювання призводить до погіршення фізичного, емоційного, психологічного стану працівника, передчасної втрати здатності працювати, скорочення тривалості життя [7, с. 9]. А питання полягає не тільки у збереженні життя як такого, а й забезпеченні права кожного працівника на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї;

- право на своєчасну та в повному розмірі виплату заробітної плати, яка забезпечує гідне життя для неї й її сім'ї. Відомо, що однією з функцій заробітної плати є відтво-

рювальна функція, яка полягає не тільки у відновленні фізіологічної здатності до праці, а й у поповненні робочої сили шляхом відтворення поколінь. Нарівні з економічними аспектами заробітної плати фахівці виділяють її соціальний зміст, звертають увагу на наявність моральної складової, оскільки заробітна плата покликана забезпечити людині певний соціальний статус. У цьому сенсі державні гарантії у сфері оплати праці, встановлені ст. 94 КЗпП України, спрямовані на охорону життя індивідуума (не тільки у фізіологічному, а й соціальному сенсі).

Стаття 2 КЗпП України закріпила як принцип трудового права України право кожного працівника на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру. Держава надає мінімальному розміру оплати праці значення соціального стандарту, функція якого полягає в тому, щоб забезпечити відповідно до зобов'язань, взятих на себе за Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права, реалізацію кожним працівником права на гідний життєвий рівень [8, с. 287].

Інститут заробітної плати – основний у забезпеченні права на гідне життя працівників та членів їх сімей. Справедливість заробітної плати, яка забезпечує гідне життя та її сім'ї життя, не нижча за встановлений законом мінімальний розмір оплати праці, держава розглядає як один із основних принципів регулювання трудових відносин та інших, безпосередньо пов'язаних з ними, відносин (ст. 2 КЗпП). Справедливість заробітної плати визначається її відповідністю кваліфікації, складності праці, кількості й якості виконаної роботи, на своєчасну і в повному обсязі виплату якої працівник має право (ч. 2 ст. 94).

КЗпП констатує наявність системи державних гарантій з оплати праці працівників і визначає її елементи: величина мінімального розміру оплати праці в Україні; заходи, що забезпечують підвищення рівня реального змісту заробітної плати; забезпечення отримання працівником заробітної плати у разі припинення діяльності роботодавця і його неспроможності відповідно до встановлених законів тощо. Кожна з них має істотне значення. Також КЗпП вирішує основні питання, пов'язані з установленням і обчисленням виплати заробітної плати. Практично розмір заробітної плати залежить не тільки від законодавчих норм, а й значною мірою від волі роботодавця, якому належить право встановлення працюючим у нього систем оплати й її розмірів. Він реалізує це право за допомогою

локальних нормативних актів, що приймаються з урахуванням думки представницького органу працівників. Це право може бути використане роботодавцем при укладенні колективного договору.

Розмір і система заробітної плати конкретного працівника визначається в трудовому договорі (тобто за угодою між працівником і роботодавцем), але не може бути нижчою від тієї, що встановлена трудовим законодавством, іншими актами, що містять норми трудового права, в тому числі – колективним договором, угодою чи локальними нормативними актами.

При визначенні розміру заробітної плати працівникам роботодавець не завжди виходить з цінності та результатів їх праці, але завжди має на увазі витрати, які він при цьому понесе, оскільки вони підвищують собівартість продукції, знижують прибуток. Отже, становище організації (бізнесу, роботодавця) на економічному ринку багато в чому досягається за рахунок працівників – їм не виплачується те, що вони повинні одержати за свою працю.

Заслугує на увагу ще один факт: при рівній «працевіддачі» заробітна плата не однакова. Вона різниться не тільки залежно від місця роботи (у різних роботодавців), а й від волі роботодавця. У нього є право на свій розсуд (а не відповідно до виконаної роботи) встановити одному працівнику заробітну плату в більшому розмірі, ніж іншому, який виконує таку саму роботу в тій же кількості та з однаковою якістю. Має бути дотримана лише одна умова: щоб оплата праці у кожного з працівників не була нижчою від тієї, що передбачена законом, іншими нормативними правовими актами, колективним договором, угодою, локальним нормативним актом [3, с. 11]. У результаті такі принципи, як рівна оплата за рівну працю втрачають своє значення.

Висновки

Інститут оплати праці є одним із основних інститутів трудового права, спрямованих на забезпечення права працівників на життя. Гарантії, які закріплюються, або повинні закріплюватися в інституті оплати праці, за своїм характером спрямовані на реалізацію права на життя в якісному вимірі, тобто йдеться про їх спрямованість на забезпечення гідного життя. Отже, для належної реалізації права на життя у сфері оплати праці у вітчизняному законодавстві та на практиці має бути використана концепція «гідної заробітної плати».

Сьогодні можна стверджувати, що в нашій державі реалізується концепція – право кож-

ного на винагороду за працю без дискримінації та не нижче встановленого мінімального розміру праці. Разом із тим ця концепція спрямована не на забезпечення життя, а швидше на «виживання». З цих позицій є актуальним закріплення у вітчизняному законодавстві поняття «гідна заробітна плата». Держава має встановлювати на рівні нормативних актів гарантії, без додержання яких неможливе забезпечення гідного життя громадян.

У багатьох міжнародних нормативних актах з прав людини та конституціях сучасних держав прямо чи опосередковано закріплене право працівників на гідне існування, що має забезпечуватися рівнем заробітної плати. Але на сучасному етапі слід розглядати питання належного рівня життя працівника з точки зору не «права на гідне існування», а «права на гідне життя».

Визначаючи рівень життя як «гідне», необхідно мати на увазі не лише економічні складові рівня життя особи, а такий набір соціальних благ, які відповідають функціональним потребам людини, забезпечують її всебічний розвиток і можливість повноцінної життєдіяльності. Традиційно, такий стандарт життя як мету здійснення соціальної політики держави у науковій літературі та законодавстві слід позначати терміном «гідний рівень життя» людини. Такий підхід цілком логічний, оскільки саме матеріальний дохід сім'ї формує її добробут, визначає обсяг забезпеченості людей життєвими благами. Функцію забезпечення гідного життя для них мають виконувати ті види соціального забезпечення, які людина отримує відповідно до законодавства як необхідне джерело, основні засоби для існування: пенсійні виплати, соціальні виплати. Основним завданням держави є надання видів забезпечення на такому рівні, який би забезпечував збереження гідного рівня життя та гарантував його високу якість.

Слід визнати, що заробітна плата є провідним інструментом соціальної політики. Вона зумовлює рівень соціальності суспільства, здатності держави підтримувати рівень якості життя соціуму, у тому числі кожної людини. Держава виступає гарантом реалізації права на життя у сфері праці, зокрема в питаннях оплати праці.

Список використаних джерел

1. Гончарова Г. С. Гідна праця: сучасний стан та перспективи // Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: Тези доповідей та наукових повідомлень учас-

ників III Міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 жовтня 2011 р. / За ред. В. В. Жернакова. – Х., 2011.

2. Вітковський В. С. Правові засади організації оплати праці працівників у світлі нового трудового кодексу // Збірник тез за результатами круглого столу з обговорення проекту Трудового кодексу України / За ред. О. А. Ситницької. – Хмельницький, 2011. – С. 43–48.

3. Костишина Т. Мотиваційні основи оплати праці на підприємствах торгівлі різних форм власності // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 2.

4. Ройк В. Д. Достойные заработная плата и пенсия: зарубежный и отечественный опыт // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Право че-

ловека на жизнь и гарантии его реализации в сфере труда и социального обеспечения». – М., 2008.

5. Трудове право України / П. Д. Пилипенко, В. Я. Буряк, З. Я. Козак та ін.; За ред. П. Д. Пилипенка. – К., 2006.

6. Процевський О. І. Методологічні засади трудового права. – Х., 2014.

7. Снигирева И. О. Право на жизнь и его юридические гарантии в сфере труда // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Право человека на жизнь и гарантии его реализации в сфере труда и социального обеспечения». – М., 2008.

8. Гетьманцева Н. Д., Козуб І. Г. Трудове право України (Особлива частина). – Чернівці, 2014.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2015 р.

This article examines the peculiarities of the realization of the right to timely and full payment of labor, providing a decent life for the person and his family.

В статтє исследуются особенности реализации права на своевременную и в полном объеме оплату труда, обеспечивающую достойную жизнь для человека и его семьи.

**Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України**

**О Г О Л О Ш У Є
У 2015 році**

**ПРИЙОМ ДО АСПІРАНТУРИ І ДОКТОРАНТУРИ
НА УМОВАХ КОНТРАКТУ ЗА СПЕЦІАЛЬНОСТЯМИ:**

12.00.03 – ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

12.00.04 – ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО;
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Вступники до аспірантури та докторантури подають на ім'я директора Інституту такі документи:

- заяву;
- особовий листок з обліку кадрів;
- список опублікованих наукових праць і винаходів, або наукові доповіді (реферати) з обраної ними наукової спеціальності;
- медичну довідку про стан здоров'я за формою 286-у;
- копію диплома про закінчення вищого навчального закладу із зазначенням одержаної кваліфікації спеціаліста або магістра (особи, які здобули відповідну освіту за кордоном, копію нострифікованого диплома);
- посвідчення про складання кандидатських іспитів (за наявності складених кандидатських іспитів).

При вступі до докторантури подається розгорнутий план дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук.

Паспорт та диплом про вищу освіту подаються вступником особисто.

Додаткова інформація за телефоном (044) 286-70-98

УДК 346.21

Олександр Гарагонич,*канд. юрид. наук, доцент,
професор кафедри цивільного, господарського права та процесу
Академії адвокатури України*

ЗБІЛЬШЕННЯ СТАТУТНОГО КАПІТАЛУ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

У статті досліджуються теоретичні та практичні правові питання збільшення статутного капіталу акціонерних товариств в Україні, проблеми правового регулювання збільшення статутного капіталу акціонерних товариств і вироблення рекомендації щодо їх вирішення.

Ключові слова: акціонерне товариство, статутний капітал, акції, розміщення акцій, емісія акцій, збільшення статутного капіталу.

Акціонерні товариства (далі – АТ) беруть активну участь в економічних процесах і виконують важливі функції. У скрутних економічних умовах, коли для більшості господарських організацій можливості розвитку шляхом самофінансування обмежені, емісія акцій при збільшенні статутного капіталу АТ може стати інструментом залучення капіталів у корпоративний сектор України. З огляду на зазначене, особливої актуальності набуває дослідження теоретичних і практичних аспектів збільшення статутного капіталу АТ.

Проблеми формування статутного капіталу АТ тривалий час, приділяють увагу представники правової науки. Так, різні аспекти цієї проблеми були предметом дослідження О. Янкової, Л. Фесечко, Ю. Хорт, Ф. Афанової, В. Заборовського й інших. Проте на сьогодні питання збільшення статутного капіталу АТ, на жаль, не стали об'єктом належної уваги в українській доктрині господарського права. У вітчизняній господарсько-правовій науці практично відсутні фундаментальні дослідження, присвячені цим питанням, монографії та підручники з господарського, цивільного, корпоративного права традиційно обходять зазначені питання стороною, а проблема збільшення статутного капіталу АТ лише частково порушувалася в наукових роботах, присвячених правовому статусу даного виду господарських організацій. Усе це зумовлює актуальність нашого звернення до визначеної тематики та своєчасність проведення дослідження.

Метою цієї статті є теоретичні та практичні правові питання збільшення статутного капіталу АТ.

На етапі заснування АТ процес формування статутного капіталу не завершується і може продовжуватися шляхом його збільшення. Збільшення статутного капіталу АТ може переслідувати різні цілі: залучення інвестицій, відновлення платоспроможності АТ-боржника, усунення істотного розриву між розміром статутного капіталу та розміром власного капіталу АТ, поглинення інших АТ шляхом їх приєднання до товариства, приведення розміру статутного капіталу у відповідність із нормативними вимогами (наприклад, ліцензійними), перерозподіл часток у статутному капіталі тощо.

Порядок збільшення статутного капіталу АТ регулюється нормами кодексів Господарського (далі – ГК), Цивільного (далі – ЦК) України, законів «Про акціонерні товариства» (далі – Закон про АТ), «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», Порядку збільшення (зменшення) статутного капіталу публічного або приватного акціонерного товариства, затвердженого рішенням НКЦПФР від 14.05.2013 р. № 822 (далі – Порядок № 822), Порядку здійснення емісії та реєстрації випуску акцій акціонерних товариств, що створюються шляхом злиття, поділу, виділу чи перетворення або до яких здійснюється приєднання, затвердженого рішенням НКЦПФР від 09.04.2013 р. № 520, Порядку реєстрації випуску акцій при зміні розміру статутного капіталу акціонерного товариства, затвердженого рішенням НКЦПФР від 31.07.2012 р. № 1073 та інших нормативно-правових актів.

Джерелами формування статутного капіталу АТ залежно від способу та підстав його

збільшення можуть бути: додаткові внески; додатковий капітал або його частина (крім банків і небанківських фінансових установ); прибуток АТ або його частина; майно товариства, що приєднується до АТ; права вимоги кредиторів АТ-боржника.

Залежно від джерела формування статутного капіталу АТ його збільшення може відбуватися шляхом:

- *розміщення додаткових акцій існуючої номінальної вартості* – при збільшенні статутного капіталу АТ із залученням додаткових внесків (ч. 3 ст. 15 Закону про АТ);

- *підвищення номінальної вартості акцій* – при збільшенні статутного капіталу АТ за рахунок спрямування до статутного капіталу додаткового капіталу (його частини) та/або спрямування до статутного капіталу прибутку (його частини) (ч. 4 ст. 15 Закону про АТ);

- *випуску акцій з метою конвертації акцій* АТ, що припиняються внаслідок приєднання, в акції АТ, до якого здійснюється приєднання – при збільшенні статутного капіталу за рахунок майна товариств, які приєднуються до АТ (ст. 80 Закону про АТ);

- *емісії акцій для переведення зобов'язань АТ-боржника у цінні папери* – при відновленні платоспроможності боржника (ч. 2 ст. 21 Закону про АТ, ст. 32 Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»).

При цьому законодавством встановлюються як обмеження щодо поєднання способів (шляхів) збільшення статутного капіталу АТ, так і заборона поєднувати додаткові внески з іншими джерелами збільшення статутного капіталу (п. 8 Порядку № 822).

Формування статутного капіталу АТ на етапі його збільшення пов'язане з чітко регламентованою процедурою – емісією акцій. Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» *емісія* – це сукупність дій емітента, що провадяться в установленій законодавством послідовності та спрямовані на розміщення емісійних цінних паперів серед їх перших власників.

Для здійснення емісії акцій при збільшенні статутного капіталу АТ обов'язкове настання визначених законодавством юридичних фактів, що утворюють юридичний склад. Такий юридичний склад у літературі ще називають «емісійним складом» [1, с. 181–184; 2, с. 9].

Емісія акцій при збільшенні статутного капіталу характеризується етапністю її здійснення. У зв'язку з цим елементи, з яких формується емісійний юридичний склад, накопичуються у певній послідовності. Загальний перелік етапів, за якими здійснюється емісія акцій, визначений у ст. 28 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок». За-

лежно від способу, підстав, джерел збільшення й інших обставин перелік етапів емісії акцій відповідно до ст. 15 Закону про АТ деталізується у нормативно-правових актах, виданих НКЦПФР. Детальність регламентації відносин, що виникають у ході емісії акцій, зумовлюється масовістю випуску даного виду емісійних цінних паперів, необмеженою кількістю потенційних набувачів, високим ризиком невиконання зобов'язань, порівняно простою та високою оборотоздатністю [3, с. 6].

Структура емісійного юридичного складу при збільшенні статутного капіталу АТ неоднорідна і залежить від джерел, способів формування статутного капіталу, виду розміщення акцій, інших обставин. Разом із тим аналіз чинного законодавства дозволяє виділити основні елементи юридичного складу, що опосередковує збільшення статутного капіталу АТ.

Відправною точкою у процедурі емісії акцій при збільшенні статутного капіталу АТ є відповідне рішення товариства як емітента емісійних цінних паперів. Якщо при заснуванні АТ рішення про формування статутного капіталу приймається засновниками товариства, то після заснування АТ питання формування статутного капіталу через його збільшення можуть вирішуватися тільки самим товариством в особі уповноваженого органу. Зокрема, прийняття рішення про збільшення статутного капіталу АТ належить до виключної компетенції загальних зборів (п. 6 ч. 2 ст. 33 Закону про АТ, ст. 156, п. 1 ч. 2 ст. 159 ЦК України). Такий підхід відповідає вимогам ст. 25 Другої Директиви Ради № 77/91/ЄЕС від 13.12.1976 р. [4], згідно з якою будь-яке збільшення капіталу може бути зроблено на підставі рішення загальних зборів акціонерів.

Слід зазначити, що для прийняття рішення про збільшення статутного капіталу АТ законодавець встановив певні умови, обов'язкові для емітента. Зокрема, таке рішення може бути прийняте АТ лише за умови, що:

- звіти про результати розміщення всіх попередніх випусків акцій товариства зареєстровані;

- розмір власного капіталу АТ не менший, ніж розмір його статутного капіталу (при збільшенні статутного капіталу шляхом публічного розміщення акцій);

- відсутні викуплені товариством акції;

- метою збільшення статутного капіталу товариства не є покриття збитків (крім випадків, встановлених законом)¹;

¹Відповідно до ст. 32 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» збільшення статутного капіталу АТ-боржника може бути передбачено в розмірі, встановленому планом санації, з метою відновлення платоспроможності боржника.

• визначений у рішенні розмір статутного капіталу АТ після його збільшення відповідатиме вимогам, передбаченим ч. 1 ст. 14 Закону про АТ, на дату реєстрації змін до статуту товариства.

Якщо джерелом збільшення статутного капіталу АТ є майно товариств, які приєднуються до АТ, додатково необхідне прийняття загальними зборами кожного АТ, що приєднується, рішень про: припинення АТ шляхом приєднання; створення комісії з припинення АТ; обрання персонального складу комісії з припинення; затвердження передавального акта; затвердження договору про приєднання; обрання уповноважених осіб АТ на здійснення подальших дій щодо припинення АТ шляхом приєднання.

АТ, яке прийняло рішення про збільшення статутного капіталу, не може відразу розмістити акції. Як і при заснуванні АТ, умови формування статутного капіталу товариства шляхом його збільшення потребують схвалення з боку держави, що здійснюється у формі реєстрації НКЦПФР випуску акцій.

Як елемент емісійного складу реєстрація випуску акцій є особливим юридичним актом визнання та підтвердження державою факту повноти наданих емітентом відомостей, законності пов'язаних з емісією цінних паперів дій емітента на момент такої реєстрації, а також правомірності вчинення подальших юридичних дій, необхідних для реалізації емісії цінних паперів [3, с. 82]. При цьому реєстрація випуску акцій емітента неможливо односторонні дії емітента, що обмежують права інвесторів при розміщенні цінних паперів на первинному фондовому ринку [2, с. 160]. Також реєстрація свідчить про отримання необхідних дозволів на проведення емісії у випадках, коли чинним законодавством передбачається дозвільний порядок проведення емісії (наприклад, при розміщенні частини випуску цінних паперів за кордоном), і про відповідність умов випуску цінних паперів іншим вимогам законодавства [5, с. 19].

Реєстрація випуску акцій при збільшенні статутного капіталу АТ здійснюється за загальним правилом відповідно до норм Порядку реєстрації випуску акцій при зміні розміру статутного капіталу акціонерного товариства, затвердженого рішенням НКЦПФР від 31.07.2012 р. № 1073, а у випадку, якщо джерелом збільшення статутного капіталу АТ є майно товариств, які приєднуються до АТ, – норм Порядку здійснення емісії та реєстрації випуску акцій акціонерних товариств, які створюються шляхом злиття, поділу, виділу чи перетворення або до яких здійснюється приєднання, затвердженого рішенням НКЦПФР від 09.04.2013 р. № 520.

Для реєстрації випуску акцій документи уповноваженими особами подаються до НКЦПФР у такі строки:

• у разі збільшення статутного капіталу шляхом розміщення додаткових акцій – протягом 60 днів після прийняття рішення про розміщення акцій;

• у разі збільшення статутного капіталу шляхом підвищення номінальної вартості акцій за рахунок спрямування до статутного капіталу додаткового капіталу (його частини) або прибутку (його частини) – не пізніше 15 календарних днів із дня державної реєстрації змін до статуту АТ, пов'язаних із збільшенням статутного капіталу, в органах державної реєстрації;

• у разі збільшення статутного капіталу шляхом випуску акцій з метою конвертації акцій АТ, що припиняються внаслідок приєднання, в акції АТ, до якого здійснюється приєднання, – протягом 60 днів після прийняття рішення про випуск акцій.

Фактом реєстрації випуску акцій НКЦПФР констатує, що АТ як емітент формально виконало вимоги законодавства, якими визначається порядок та умови емісії акцій. Реєструючий орган зобов'язаний здійснити реєстрацію в установлені строки; при цьому він відповідає тільки за повноту відомостей, що містяться у поданих для реєстрації емісії акцій документах. Так, згідно з ч. 3 ст. 29 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» реєстрація НКЦПФР випуску акцій не може розглядатися як гарантія їх вартості. НКЦПФР відповідає лише за повноту інформації, що міститься у зареєстрованих нею документах, та за її відповідність вимогам законодавства. Відповідальність за достовірність відомостей, наведених у документах, що подаються для реєстрації випуску акцій, несуть особи, які підписали ці документи.

АТ, яке прийняло рішення про збільшення статутного капіталу та зареєструвало випуск акцій у НКЦПФР, ще не може розмістити цінні папери, але зможе це зробити, якщо відповідно до законодавства виконає необхідні передумови розміщення акцій. До таких передумов можуть належати: присвоєння акціям міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів (коду ISIN), укладення за необхідності договору з андеррайтером, укладення з депозитарієм договору про обслуговування емісії акцій, розкриття інформації, що міститься у проспекті емісії акцій, оформлення та депонування тимчасового глобального сертифіката тощо. Конкретний зміст передумов, що підлягають виконанню АТ, залежить від способу, підстав, джерел збільшення статутного капіталу, типу розміщення акцій та інших обставин.

Наступним елементом юридичного складу, що опосередковує збільшення статутного капіталу АТ, є розміщення акцій – процедура, у процесі якої цінні папери АТ відчужуються ним на користь інших осіб у порядку, встановленому законодавством.

При збільшенні статутного капіталу емітент відповідно до ст. 22 Закону про АТ здійснює розміщення акцій за ціною, не нижчою за її ринкову вартість, що затверджується наглядовою радою, крім випадків розміщення акцій під час приєднання товариства. Іншими словами, при збільшенні статутного капіталу АТ має можливість відчужувати випущені ним акції (які в момент їх емісії є своєрідним інвестиційним товаром) вище їх номінальної вартості й одержувати так званий емісійний дохід [6, с. 374].

Якщо щодо ціни відчуження акцій емітенту надається певна свобода, то щодо способів розміщення акцій при збільшенні статутного капіталу законодавець встановив жорсткі рамки. АТ – емітент, як зазначає Д. Ломакін, не може розміщувати акції способом, не передбаченим нормативно-правовими актами; більше того, вибір способів розміщення не є довільним, а обумовлений різними обставинами [1, с. 183]. Залежно від джерел формування статутного капіталу АТ порядок і способи розміщення акцій можуть істотно різнитися. Так, при збільшенні статутного капіталу АТ за рахунок додаткових внесків акції, які передбачені до розміщення, можуть розповсюджуватися в публічному АТ шляхом публічного або приватного розміщення, у приватному АТ – виключно шляхом приватного розміщення. При розміщенні додаткових акцій відчуження АТ цінних паперів на користь інших осіб здійснюється на підставі договорів купівлі-продажу акцій. При цьому здійснення публічним АТ публічного розміщення акцій додаткових емісій характеризується рядом особливостей:

- провадиться лише на фондовій біржі (абзац 3 ч. 1 ст. 33 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок»);

- договори з першими власниками можуть укладатися не раніше ніж через 10 днів після опублікування проспекту емісії акцій до дати, визначеної проспектом їх емісії, але не пізніше одного року з дати початку укладення таких договорів.

У разі збільшення статутного капіталу АТ шляхом підвищення номінальної вартості акцій за рахунок спрямування до статутного капіталу додаткового капіталу (його частини), прибутку (його частини) розміщення акцій відбувається шляхом заміни акцій старої номінальної вартості на акції нової (підвищеної) номінальної вартості. Така заміна провадиться шляхом здійснення депозитарієм і зберігачами операцій у системі депозитарного обліку щодо обслуговування процесу зміни номінальної вартості акцій без укладення із акціонерами цивільно-правових договорів.

Розміщення акцій АТ, до якого здійснюється приєднання АТ, відбувається шляхом конвертації акцій АТ, що припиняються в результаті приєднання, в акції АТ, до якого здійснюється приєднання, що випускаються таким товариством з цією метою, та їх розподілу між акціонерами АТ, що припиняються шляхом приєднання. Акції товариства- правонаступника розподіляються серед усіх акціонерів АТ, які є власниками акцій, що підлягають конвертації.

У юридичній літературі конвертація визначається як спосіб розміщення цінних паперів нового випуску шляхом заміни на них цінних паперів попереднього випуску з анулюванням останніх [3, с. 138; 7, с. 3]. При цьому, як зазначає О. Синенко, хоча у момент конвертації цінний папір припиняє існування, проте закріплене у ньому майнове право не зникає, а трансформується в іншому цінному папері з іншими ознаками [3, с. 140].

Конвертація акцій АТ, що приєднуються, в акції АТ, до якого відбувається приєднання, має здійснюватися в порядку та за коефіцієнтом (коефіцієнтами) конвертації акцій, що визначені у договорі про приєднання як співвідношення номінальної вартості акції АТ, яке припиняється шляхом приєднання, до номінальної вартості акції товариства- правонаступника. Оскільки у ході розміщення акцій шляхом конвертації укладення договорів між емітентом та інвесторами не відбувається, конвертацію, яка не є договором взагалі, не слід розглядати як договір міни [8, с. 164].

При емісії акцій для переведення зобов'язань АТ-боржника у цінні папери розміщення здійснюється шляхом обміну прав вимоги кредиторів на акції емітента-боржника. Щодо місця розміщення акцій, то за загальним правилом воно може провадитися на території України. Однак ч. 2 ст. 37 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» допускається на підставі дозволу НКЦПФР розміщення вітчизняними АТ своїх акцій за межами України. Отримання АТ такого дозволу здійснюється відповідно до вимог Порядку надання дозволу на розміщення та/або обіг цінних паперів українських емітентів за межами України, затвердженого рішенням НКЦПФР від 20.06.2013 р. № 1105. На практиці, через складність процедури отримання такого дозволу розміщення акцій обмежуються територією України, у зв'язку з чим вітчизняні АТ і економіка загалом позбавлені можливості реального залучення іноземного капіталу.

Серед основних перешкод для запуску правового механізму розміщення цінних паперів українських емітентів за кордоном виділяють:

- недостатню технологічну розвинутість біржового сегмента фондового ринку України в напрямі інтеграції з міжнародними депозитарною та платіжною системами з метою впровадження спеціалізованих, суто біржових моделей клірингу та розрахунків;

- відсутність достатніх технологічних можливостей у депозитарної системи України, яка не має дієвих механізмів щодо стикування з міжнародними депозитарними системами;

- неможливість оперативного отримання інвесторами достовірної інформації про вітчизняних емітентів та їх цінні папери, допущені до обігу в Україні та за її межами;

- відсутність реальних механізмів для адекватного захисту та реалізації прав іноземних інвесторів у такі цінні папери;

- незаінтересованість потенційних інвесторів придбавати акції вітчизняних емітентів, що пов'язано з низьким рівнем корпоративного управління, недостатнім рівнем розкриття інформації про діяльність таких підприємств, відсутністю прийнятної дивідендної та процентної політики;

- жорстке валютне регулювання (ускладнена можливість отримання інвестором доходів за цінними паперами; складність зарахування нерезидентом коштів за операціями з цінними паперами на інвестиційний рахунок; нерегульована процедура виводу цінних паперів вітчизняних емітентів за межі України та ін.);

- проблеми податкового регулювання (нерегульовані питання щодо оподаткування витрат на купівлю цінних паперів, пов'язаних із волатильністю цін на такі цінні папери (курсові різниці); несприйняттям податковими органами ціни цінних паперів, сформованої на базі котировок іноземної біржі та ін.);

- відсутність механізму контролю за обігом цінних паперів вітчизняних емітентів на кількох біржах одночасно, що вимагає високого рівня кооперації та взаємодії фінансових регуляторів (міжнародних, українських, з юрисдикцій інвесторів в цінні папери українських емітентів і бірж, де такі цінні папери матимуть обіг), а також фондових бірж [9, с. 13].

Відповідно до ч. 4 ст. 23 Закону про АТ під час розміщення акцій право власності на них виникає у набувача в порядку та строки, що встановлені законодавством про депозитарну систему України.

Оскільки відповідно до ч. 2 ст. 13 Закону про АТ статут товариства повинен містити відомості про розмір статутного капіталу, номінальну вартість і загальну кількість акцій,

кількість кожного типу розміщених товариством акцій, обов'язковим елементом юридичного складу, що опосередковує збільшення статутного капіталу АТ, є державна реєстрація змін до статуту АТ. Згідно з абзацом 2 ч. 5 ст. 32 та абзацом 2 ч. 7 ст. 33 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» така реєстрація має бути проведена протягом 60 днів із дня закінчення строку укладення договорів з першими власниками. Для проведення державної реєстрації змін до статуту АТ повинно подати (надіслати поштовим відправленням з описом вкладення) державному реєстратору документи, передбачені ст. 29 Закону «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15.05.2003 р. № 755-IV.

Наступним елементом юридичного складу, що опосередковує збільшення статутного капіталу АТ, є схвалення державою результатів розміщення акцій. Таке схвалення відбувається шляхом реєстрації НКЦПФР звіту про результати розміщення акцій, а при випуску акцій з метою конвертації акцій АТ, що припиняються внаслідок приєднання, в акції АТ, до якого здійснюється приєднання, – звіту про результати розміщення (обміну) акцій.

Разом із тим при збільшенні статутного капіталу АТ за рахунок спрямування до статутного капіталу додаткового капіталу (його частини) або спрямування до статутного капіталу прибутку (його частини) звіт про результати розміщення акцій до реєструючого органу для реєстрації не подається (п. 6 розділу I Порядку реєстрації випуску акцій при зміні розміру статутного капіталу акціонерного товариства). Відсутність у юридичному складі такого елементу, як реєстрація НКЦПФР звіту про результати розміщення акцій зумовлена тим, що розміщення шляхом заміни акцій старої номінальної вартості на акції нової (підвищеної) номінальної вартості здійснюється без укладення договорів з першими власниками. Вважаємо такий підхід законодавця виправданим, оскільки розміщення у даному випадку провадиться шляхом здійснення операцій у системі депозитарного обліку щодо обслуговування процесу зміни номінальної вартості акцій депозитарієм і зберігачами, діяльність яких як професійних учасників ринку цінних паперів і так жорстко контролюється державою.

Для проведення реєстрації звіту емітент акцій подає НКЦПФР у 30-денний строк з дня внесення змін до статуту звіт про результати розміщення акцій, а також інші визначені НКЦПФР документи. НКЦПФР протягом 15 днів після отримання від емітента необхідних документів зобов'язана прийняти рішення про реєстрацію звіту або відмову в реєстрації.

Оскільки згідно з ч. 10 ст. 6 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» обіг акцій дозволяється після реєстрації НКЦПФР звіту про результати розміщення акцій і видачі свідоцтва про реєстрацію випуску акцій, на етапі реєстрації звіту регулятор робить висновок про достатність юридичних фактів у юридичному складі, що опосередковує збільшення статутного капіталу АТ. Адже залежно від елемента юридичного складу його відсутність, дефектність або недійсність може, як зазначає Г. Цепов, не дозволити акціонеру набути весь комплекс прав, унаслідок чого акціонерне правовідношення буде неповним, а емісія незакінченою [10, с. 128].

Крім того, етап реєстрації звіту про результати розміщення акцій важливий і з точки зору визначення несприятливих наслідків, які повинні настати у випадку порушення процедури емісії акцій [1, с. 198]. Так, у разі порушення вимог законодавства, пов'язаних із розміщенням цінних паперів, визнання емісії цінних паперів недобросовісною чи невідповідності поданих документів вимогам законодавства НКЦПФР відповідно до ч. 3 ст. 35 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» може прийняти рішення про відмову у реєстрації звіту про результати розміщення акцій. У такому випадку емітент акцій зобов'язаний повернути інвесторам гроші (майно, майнові права), що надійшли як плата за розміщені цінні папери.

За відсутності підстав для відмови у реєстрації звіту про результати розміщення акцій НКЦПФР у двотижневий строк з дня реєстрації звіту про результати розміщення акцій видає АТ свідоцтво про реєстрацію випуску акцій (ч. 4 ст. 35 Закону «Про цінні папери та фондовий ринок»). При збільшенні статутного капіталу АТ за рахунок додаткових внесків шляхом публічного розміщення акцій емітент для завершення юридичного складу зобов'язаний розкрити інформацію, що міститься у звіті, про результати публічного розміщення цінних паперів. В інших випадках реєстрація реєструючим органом звіту про результати розміщення акцій та/або видача свідоцтва про реєстрацію випуску акцій є завершальним елементом у юридичному складі, що опосередковує збільшення статутного капіталу АТ.

Аналіз практики збільшення статутного капіталу АТ свідчить, що правове регулювання господарських відносин у цій сфері потребує вдосконалення. *Попри те, що процеси реформування корпоративного законодавства України тривають уже більше двох десяти років, вони ще далекі від завершення.* Незавершеність реформ у корпоративному секторі породжує певні проблеми, пов'язані з ефективним правовим регулю-

ванням відносин по збільшенню статутного капіталу АТ.

По-перше, нагальним питанням, що потребує обов'язкового вирішення, є адаптація чинного корпоративного законодавства України, у тому числі з питань збільшення статутного капіталу АТ, до права Європейського Союзу. Каталізатором процесів адаптації корпоративного законодавства України до права ЄС може стати Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії й їх державами-членами – з іншого, підписана 27.06.2014 р. [11] і ратифікована Верховною Радою України 16.09.2014 р. Саме Угода про асоціацію повинна стати системоутворюючим правовим документом, який визначатиме основні параметри поступового входження вітчизняної правової системи, у тому числі корпоративного законодавства, в європейський правопорядок [12, с. 128]. На сучасному етапі адаптація корпоративного законодавства стає не лише інструментом стратегічного зближення з ЄС, а й безпосереднім інструментом забезпечення доступу вітчизняних АТ до інвестиційних ресурсів держав – членів ЄС.

По-друге, досі не вирішеною є проблема оптимального співвідношення приватноправових і публічно-правових елементів у структурі емісійного складу при збільшенні статутного капіталу АТ.

Сучасна правова доктрина виходить із того, що публічно-правові елементи в емісійному складі покликані відповідати регулятивним вимогам захисту ринку [2, с. 30]. Державний контроль за складною процедурою емісії цінних паперів носить публічно-правовий характер і викликаний, принаймні, двома причинами. По-перше, самою природою емісійних цінних паперів, які, не володіючи індивідуальними ознаками, випускаються в масовому порядку і невиконання емітентом зобов'язань за ними зачіпає інтереси широкого, практично необмеженого кола осіб. По-друге, такий контроль спрямований на захист прав інвесторів, які є «економічно слабшими учасниками емісійних відносин» [3, с. 87], навіть у випадку, коли вони є професійними учасниками ринку цінних паперів [8, с. 142–143]. Наявність же приватноправових елементів у емісійному складі спрямована на спонукання АТ та інвесторів до участі у процесі емісії при збільшенні статутного капіталу з урахуванням їх інтересів.

Як свідчить практика, перенасичення емісійного складу публічно-правовими елементами ускладнює й уповільнює процес акумулювання інвестицій емітентом і проведення інших корпоративних операцій. У зв'язку з цим, на нашу думку, подальший розвиток пра-

вового регулювання відносин, пов'язаних із збільшенням статутного капіталу АТ, повинен рухатись у напрямі зменшення кількості публічно-правових елементів емісійного складу при забезпеченні врахування інтересів АТ та інвесторів.

По-третє, досі не вирішена проблема забезпечення прозорості процесу емісії при збільшенні статутного капіталу АТ. У своєму прагненні до прибутковості інвестицій в емітовані акції інвестор повинен свідомо приймати ризики. У зв'язку з цим, з точки зору інвесторів, доцільним є максимальне розкриття інформації про емітента цінних паперів і про папери, які він пропонує. Кількість розкритої інформації відобразатиме вартість цінного папера. Чим вищий ризик інвестиції, тим нижчою буде її ціна [2, с. 34].

Висновки

Недосконалість чинного законодавства України, яке регулює питання збільшення статутного капіталу АТ, і відсутність дієвих механізмів захисту прав інвесторів стримує інвестування в акції вітчизняних емітентів. Як наслідок, в останні роки в Україні спостерігається тенденція до скорочення кількості емісій із метою збільшення статутного капіталу АТ.

Подальший розвиток правового регулювання збільшення статутного капіталу АТ в Україні, на нашу думку, необхідно здійснювати у напрямі його адаптації до права ЄС на основі загальноєвропейських стандартів, створення умов для залучення до формування статутного капіталу АТ іноземних інвесторів, у тому числі шляхом розміщення акцій вітчизняних товариств за межами України, зменшення кількості публічно-правових елементів емісійного складу, вирішення проблеми очищення ринку від АТ з ознаками фіктивності.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2015 р.

This article explores the theoretical and practical legal issues of the statutory capital increase of joint stock companies in Ukraine. Particular attention is paid to the elements analysis of the legal composition, that mediate the share capital increase of joint stock companies, to the problems of legal regulation of share capital increase of joint stock companies and developing recommendations for their solution.

В статті досліджуються теоретичні та практичні правові питання формування уставного капіталу акціонерних обществ в Україні, проблеми правового регулювання збільшення уставного капіталу акціонерних обществ та розробки рекомендацій по їх решению.

Список використаних джерел

1. Ломакин Д. В. Корпоративные правоотношения: общая теория и практика ее применения в хозяйственных обществах. – М., 2008. – 512 с.
2. Галкова Е. В. Правовое регулирование эмиссии ценных бумаг по российскому праву и праву зарубежных стран (сравнительно-правовой аспект). – М., 2014. – 240 с.
3. Сивенко А. Ю. Эмиссия корпоративных ценных бумаг: правовое регулирование. – М., 2002. – 222 с.
4. Second Council Directive 77/91/EEC of 13 December 1976 on coordination of safeguards which, for the protection of the interests of members and others, are required by Member States of companies within the meaning of the second paragraph of Article 58 of the Treaty, in respect of the formation of public limited liability companies and the maintenance and alteration of their capital, with a view to making such safeguards equivalent // OJ L 026. – 31.01.1977. – P. 1.
5. Горватер В. Г. Сделки по размещению акций в системе эмиссионных правоотношений // Актуальные проблемы гражданского права. – М., 2007. – Вып. 11. – С. 15–118.
6. Яроцкий В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції). – Х., 2006. – 544 с.
7. Заборовський В. В. Правова природа акцій та процедура їх конвертації в Україні та Російській Федерації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2010. – 19 с.
8. Шевченко Г. Н. Эмиссионные ценные бумаги: понятие, эмиссия, обращение. – М., 2014. – 240 с.
9. Гарагонич О. В. Розміщення цінних паперів українських емітентів за кордоном // Юридична газета. – 2013. – № 10.
10. Цепов Г. В. Акционерные общества: теория и практика. – М., 2008. – 200 с.
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, підписана 27.06.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344.
12. Гарагонич О. В. Актуальні питання адаптації корпоративного законодавства України до права ЄС // Visegrad Journal on Human Rights. – 2014. – № 1. – С. 36–42.

УДК 346.512

Анастасія Токунова,*канд. юрид. наук,
науковий співробітник
Інституту економіко-правових досліджень НАН України*

ПЛАНУВАННЯ В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ ГАЛУЗІ: впровадження зарубіжного досвіду

У статті досліджується досвід планового забезпечення енергетичної безпеки держави в Європейському Союзі, Китайській Народній Республіці та Російській Федерації, формуються пропозиції щодо вдосконалення відповідної сфери в Україні.

Ключові слова: енергетична безпека, планування, енергозбереження, зарубіжний досвід.

Розвиток системи господарювання зумовлює не лише підвищення рівня життя, створення можливостей для забезпечення потреб зростаючого населення планети, а й збільшення обсягів споживання енергії. Враховуючи обмеженість і значну вичерпаність традиційних енергоресурсів (газу, нафти, вугілля тощо), питання пошуку джерел енергії є чи не найбільш актуальним для всіх країн світу.

Питання планування енергозабезпечення та стабільного функціонування паливно-енергетичного комплексу розглядали у своїх роботах як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, серед яких О. Амоша, В. Баранник, Є. Бобров, Т. Гринкевич, І. Діак, Г. Джумагельдієва, С. Єрмілов, Д. Іванов, А. Завербний, М. Земляний, М. Кальченко, О. Ковалко, Ю. Крегул, М. Кулик, О. Ляшенко, І. Малярчук, В. Микитенко, А. Новицький, Д. Прейгер, В. Саприкін, О. Сердюченко, А. Шевцов та ін.

Відносно України фахівцями з національної безпеки зазначається, що основними організаційними проблемами планово-програмної сфери залишаються: відсутність підсистеми стратегічного планування системи забезпечення національної безпеки держави, що знаходиться у стадії свого формування; недостатнє забезпечення необхідної структури процесу формування стратегічних рішень, його послідовності, етапності, безперервності, завершеності, взаємозв'язку та взаємоузгодженості з іншими процесами в цій сфері й аналогічними процесами в соціальній, економічній, гуманітарній, зовнішньополітичній сферах. Сьогодні можна вести мову лише про наявність окремих фрагментів загальнодержавної системи стратегічного планування й управління у цій сфері,

якими частково та безсистемно, з порушенням базових принципів здійснюються деякі етапи процесу стратегічного планування й управління [1, с. 110].

Що стосується планування, то безпосередньо в енергетичній сфері зазначається, що задекларована стратегія розвитку енергетичної галузі до 2030 р. вже в даний час не відповідає дійсності та потребує серйозного осмислення й оновлення. Висловлюється думка, що держава як найбільший власник в енергетиці (контролює 85 % генерації) не має достатньо ефективного комплексного стратегічного плану розвитку галузі. Крім відсутності сучасної стратегії розвитку, вирішенню проблем в енергетичному секторі перешкоджає відсутність стійких і передбачених умов і правил його функціонування, що обмежує приплив приватного капіталу [2, с. 91; 3, с. 18–19].

Викладене свідчить, що сфера стратегічного планування, передусім у сфері енергетики, в Україні містить значну кількість проблем. Це негативно позначається на рівні правового регулювання й якості правореалізації. Тому сфера планування в енергетиці потребує осмислення та вдосконалення, що й зумовлює актуальність статті.

Метою цієї статті є дослідження зарубіжного досвіду планового забезпечення енергетичної безпеки держави та формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідної галузі в Україні.

Планування в *Європейському союзі* є одним із ключових аспектів життєзабезпечення об'єднання, що справедливо і для сфери енергетики. Особливістю планових документів ЄС, досвід якої пропонується запозичити,

є їх багаторівневості. Наприклад, європейський План дій з енергоефективності передбачає позитивні економічно та соціально значущі результати від впровадження зазначених у ньому положень на декількох рівнях, у тому числі мікроекономічному. Так, для окремої середньостатистичної родини у країнах Євросоюзу основний результат його втілення – заощадження коштів сімейного бюджету від 200 до 1000 євро на рік (за рахунок використання енергоекономних побутових приладів). Для економіки ЄС у цілому – це створення принаймні 1 млн робочих місць у Європі; щорічна економія понад 100 млрд євро за рахунок використання енергоефективніших технологій і продуктів тощо.

Для екологічного середовища взагалі – це скорочення до 2020 р. шкідливих викидів CO₂ порівняно з базовим прогнозом на 780 млн т тощо [4, с. 33–34]. Пропонується запровадити подібний підхід до українських планових документів в енергетичній сфері, врахувати в них результати глобальні (зокрема, доцільним буде вказати в яких рамках або відповідно до яких міжнародних документів планується прогрес), всеукраїнські (заходи й очікуваний ефект для країни) та локальні (наприклад, показники для підприємств і громадян).

Ще однією особливістю є те, що новітня політика енергоефективності ЄС формується на вузловому перетині енергетичної, екологічної й економічної політик, що дає значний синергетичний ефект [4, с. 37]. Доцільним є посилення в енергетичних стратегіях України саме такої взаємодії; на особливу увагу заслуговує питання екологічності.

Крім того, слід зазначити, що енергетичні стратегії в Україні складаються на достатньо

значний проміжок часу (наприклад, сучасна стратегія розрахована до 2030 р.). Зважаючи на швидкість наукового, виробничого, інформаційного прогресу, ситуація, безумовно, змінюватиметься. Тому пропонується закласти до стратегії положення щодо періодичного її моніторингу на відповідність вимогам сучасності, із можливим внесенням змін. Доцільним є здійснення такого моніторингу один раз на рік або за умови істотних змін в енергетичній галузі та пов'язаних із нею сферах. Крім того, корисним буде більш чітке планування і в короткостроковій перспективі, зокрема через прийняття річних планів.

Що стосується досвіду планування у сфері енергетики в КНР, то слід зазначити, що китайське керівництво приділяє енергетичним проблемам та розробленню адекватної енергетичної стратегії країни особливу увагу. Про це свідчить, зокрема, створення спеціальної Державної канцелярії з нафтових резервів, Енергетичного управління у складі Держкомітету з розвитку та реформ, а також утворення різними заінтересованими відомствами Державної проблемної групи з розроблення енергетичної стратегії, основою якої стало енергозбереження [5, с. 110–114].

Макроекономічне планування в Китаї базується на поєднанні приватного та державного секторів економіки при домінуванні останнього. Сучасну систему планового управління у КНР створено відповідно до принципу багаторівневого управління при єдиному загальнодержавному плані та на основі використання двох форм планування: прямого та непрямого. Залежно від ступеня важливості результату для розвитку національної економіки виділяють три форми планового управління [6, с. 61]:

Вид завдання	Ступінь участі держави
Загальні завдання, що стосуються всього народного господарства	Встановлюються державою в централізованому порядку. За ними державні органи складають директивні плани, які спускаються вниз, зокрема підприємствам
Завдання, відносно важливі для народного господарства	Встановлюються спрямовуваними планами, що розробляються урядами різних рівнів або керівними плановими органами залежно від зв'язків підпорядкування
Завдання, що не є спільними для всього народного господарства	Державою у планах не розглядаються. Вони самостійно вирішуються підприємствами в рамках, визначених державною політикою та законодавством, під керівництвом органів промислово-торгової адміністрації

При цьому енергетична стратегія країни охоплює три часових рівні: рамкову стратегію розвитку енергетики на період до 2050 р.; довгострокову програму розвитку основних галузей енергетики на період до 2030 р.; детальну програму на 12-те п'ятиріччя (2011–2015 рр.) [7, с. 107].

Особливістю планових документів є також аспект відповідальності за їх виконання.

Активна діяльність Китаю у сфері енергозбереження розпочалася з того, що голова Державного комітету КНР у справах розвитку та реформ на Всекитайській робочій нараді з економії енергії зазначив про необхідність здійснювати суворий контроль при затвердженні нових проектів, що припускають високі енерговитрати. На його думку, при санкціонуванні нових проектів примусовим «по-

рогом» стануть саме стандарти відносно енерговитрат. На цій нараді заступник голови Держкомітету КНР у справах розвитку та реформ підписав із 30 адміністраціями документ провінційного рівня, що передбачає на період 2006–2015 рр. відповідальність провінційних урядів за досягнення цілей енергозбереження. У документі визначені показники у сфері енергозбереження, що повинні забезпечити різні райони та провідні підприємства районів, у тому числі центральні підприємства.

Уряд Китаю також регулярно проводить тестування продукції різних компаній і досліджує відповідність рішень стандартам енергозбереження. При цьому компанії, що не виконали зобов'язання, стають відомі всій країні [8, с. 103–104].

Викладене свідчить про особливості планування діяльності, пов'язаної з питаннями енергетики, а саме – затвердження будь-якого плану передбачає чітке звітування та певну відповідальність за його виконання. Дуже хотілося б запозичити саме цей аспект до програмних документів України.

Вивчаючи найнебезпечніші виклики для енергетичної безпеки України вчені дійшли висновку, що однією з трьох сфер, в якій вони виникають, є законодавча база (у тому числі через те, що іноді важко простежити чіткий зв'язок між цілями документа та конкретними заходами, що мають бути вжиті для їх досягнення) [9, с. 167]. Слід зазначити, що сайт Верховної Ради України оснащено системою відображення пов'язаних документів; це, у тому числі, полегшує моніторинг законодавчої роботи у відповідній сфері. Слід використовувати таку функцію більш повно, розміщуючи на порталі, крім довгострокової стратегії, всі пов'язані з нею короткострокові. Також пропонується кожний програмний акт супроводжувати відповідним звітом про виконання, який щорічно слід розміщувати у пов'язаних із програмою (стратегією, планом) документах та докладно викладати в ньому результати реалізації. Це надасть можливість більш повної оцінки здійснюваної роботи, створить ширші можливості для аналізу та контролю.

Крім того, корисним буде дотримання китайської моделі побудови системи планових документів. Необхідною є рамкова довгострокова стратегія, більш тактична середньострокова та короткостроковий план дій. Останній пропонується складати із розрахунку на один рік.

Плануванню в *Російській Федерації* в цілому, у тому числі у сфері забезпечення енергетичної безпеки, приділяється значна увага. Так, у 2012 р. Президент Росії підписав Указ «Про Комісію при Президенті Російської

Федерації з питань стратегії розвитку паливно-енергетичного комплексу та екологічної безпеки». Ця Комісія створена з метою координації діяльності федеральних органів виконавчої влади, органів виконавчої влади суб'єктів РФ, органів місцевого самоврядування й організацій із розвитку паливно-енергетичного комплексу, забезпечення промислової, енергетичної та екологічної безпеки, раціонального використання й ефективного відтворення мінерально-сировинної бази [10, с. 107–108].

Перша особливість енергетичної політики й енергетичної безпеки Російської Федерації полягає в тому, щоб відновити державний контроль над стратегічними ресурсами, а також основними трубопроводами та каналами збуту, за якими її вуглеводні надходять на світові ринки. РФ здійснює основний акцент на підтримці «стабільності попиту» на експорт, який, зрештою, забезпечує переважну частину державних доходів і суттєво впливає на платіжний баланс [10, с. 108].

На нашу думку, стратегічні об'єкти у сфері енергетики мають перебувати саме в державній власності або під жорстким державним контролем. Залучення бізнесу до їх використання й управління ними може бути корисним, проте здійснювати це пропонується в рамках проектів державно-приватного партнерства.

Слід також зазначити, що питанню енергетичної політики в енергетичній стратегії РФ (Енергетична стратегія Росії на період до 2030 р., затверджена розпорядженням Уряду РФ від 13.11.2009 р. № 1715-р.) присвячено розділ, що складається з дев'яти підрозділів (для порівняння, в Енергетичній стратегії України до 2030 р. цьому питанню присвячено трохи більше чотирьох сторінок). Пропонується при формуванні стратегії енергетичної безпеки України приділити більше уваги питанню державного регулювання цієї сфери, меті збереження державної власності та контролю над стратегічними ресурсами й об'єктами в галузі енергетики.

Ще однією особливістю стратегічного планування в Росії є значна увага до моніторингу процесу та результатів планування. Так, у чинній Стратегії закріплено, що вона має оновлюватися не рідше ніж раз на 5 років. Наслідком останнього перегляду стало представлення проекту Енергетичної стратегії Росії на період до 2035 р., яка, незважаючи на те, що була створена на базі попередньої, містить значну кількість відмінностей.

Енергетична стратегія України не містить дієвих механізмів, які б з огляду на певні періоди, кількісні або якісні характеристики обставин призводили б до перегляду стратегії. Є згадування про окремі положення,

здебільшого щодо необхідності щорічного перегляду обсягу коштів, які виділяються з бюджету на той чи інший аспект, проте вони не забезпечують повною мірою відповідність цього планового документа сучасності. Отже, додатково підкріплюються, здійснені у частині, присвяченій плануванню в ЄС, пропозиції щодо створення системи моніторингу та перегляду стратегії.

Також слід зазначити, що, крім часових, доцільним є закріплення й інших обставин, що мають слугувати приводом для перегляду. Так, можливою є необхідність коригування напрямів розвитку за умови неспівпадіння певних показників, наприклад щодо обсягу викидів в атмосферу, із встановленим запланованим і максимально припустимим рівнем. Якщо, наприклад, досягнуті заплановані показники, можливо, слід скоригувати діяльність із метою приділення більшої уваги іншим напрямам. У випадку перевищення закріпленого максимуму необхідними є першочергові дії з ліквідації подібного стану.

Висновки

Аналіз зарубіжного досвіду планового забезпечення енергетичної безпеки держави дозволив сформулювати пропозиції щодо вдосконалення відповідної галузі в Україні, що передбачають:

врахування в українських планових документах в енергетичній сфері результатів як глобальних, так і всеукраїнських, а також локальних;

закладення до програмних документів положень щодо періодичного їх моніторингу на відповідність вимогам сучасності із можливим внесенням змін. Доцільним є здійснення такого моніторингу один раз на рік або за умови істотних змін в енергетичній галузі та пов'язаних із нею сферах;

придільення при формуванні стратегії енергетичної безпеки України більшої уваги питанню державного регулювання цієї сфери, меті збереження державної власності та контролю над стратегічними ресурсами й об'єктами в галузі енергетики;

супроводження кожного програмного документа відповідним звітом про його виконання, який запропоновано розміщувати у пов'язаних із програмою (стратегією, планом) документах;

Стаття надійшла до редакції 23.06.2015 р.

In the article was investigated the experience of planning to ensure energy security in the European Union, the People's Republic of China and the Russian Federation. Proposals about ways to improve the respective sphere in Ukraine were made.

В статье исследуется опыт планового обеспечения энергетической безопасности государства в Европейском Союзе, Китайской Народной Республике и Российской Федерации, формулируются предложения по совершенствованию соответствующей сферы в Украине.

створення системи стратегічних документів: рамкова довгострокова стратегія, тактична середньострокова, короткостроковий план дій. Останній пропонується складати із розрахунку на один рік.

До перспективних напрямів подальших наукових пошуків передусім слід віднести ґрунтовний аналіз і вдосконалення чинної Енергетичної стратегії України, розвиток системи моніторингу.

Список використаних джерел

1. Семенченко А. І. Проблемні питання інформаційно-аналітичного забезпечення стратегічного планування в сфері національної безпеки та шляхи їхнього вирішення // Реєстрація, зберігання і обробка даних. – 2007. – Т. 9, № 1. – С. 108–116.
2. Рассуждай Л. М. Організація та регулювання енерговугільних вертикально-інтегрованих компаній // Економіка промисловості. – 2008. – № 4. – С. 91–103.
3. Сменковський А. Ю. Вдосконалення правового регулювання державної політики енергетичної безпеки // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 2. – С. 15–21.
4. Єрмілов С. Ф. Державна політика енерго-ефективності в українському та європейському контексті // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 2. – С. 27–42.
5. Зеркалов Д. В. Энергетическая безопасность [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. – К., 2012. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. – Систем. требования: Pentium; 512 Mb RAM; Windows 98/2000/XP; Acrobat Reader 7.0. – Название с тит. экрана.
6. Немчинов О. А. Зарубежный опыт применения индикативного планирования в практике государственного управления [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.economy-n-finance-of-organization-n-state.ingnpublishing.com/files/2012/06/esj_efos_release_4_volume_3_june_12_nemchinov_o.pdf.
7. Захарова Т. В. Перспективы Китая как возможного лидера «зеленых» инноваций: факторы удешевления // Вестник Томского государственного университета: Экономика. – 2013. – № 4. – С. 103–109.
8. Сурменелян О. Р. Світовий досвід управління енергозбереженням // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі. – 2013. – № 2. – С. 96–108.
9. Васильчак С. В., Жидяк О. Р. Загрози енергетичній безпеці – загрози сталому світовому розвитку // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2014. – Вип. 24.10. – С. 164–168.
10. Бобров Є. А. Сучасна енергетична політика та забезпечення енергетичної безпеки Російської Федерації // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 1. – С. 103–109.

УДК 355.404.52 : [620.9 : 351.863

Ірина Манжул,

канд. юрид. наук, доцент,
доцент спеціальної кафедри № 2 ННІ КРД
Національної академії СБ України

АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджується досвід забезпечення енергетичної безпеки у США, аналізуються стан і використання власних енергоресурсів, розглядається розвиток альтернативних видів палива, що сприяє посиленню захищеності, енергетичному суверенітету Сполучених Штатів.

Ключові слова: енергетична безпека, енергетичний суверенітет, енергоресурси, енергозбереження, енергоефективність.

Енергетична безпека кожної країни залежить від наявності енергетичних ресурсів, якими є вугілля, нафта, природний газ, гідроенергетика, атомна енергія. Забезпеченість країни енергоносіями є гарантією енергетичної безпеки, зумовлює стан захищеності, енергетичний суверенітет. Відсутність чи незначні обсяги внутрішніх енергоресурсів передбачають імпорتنі поставки, які завжди можуть бути зірвані внаслідок різних суб'єктивних і об'єктивних факторів (підняття цін на енергоносії, встановлення країнами-експортерами ембарго на них, використання енергоресурсів як політичної зброї проти недружніх держав, терористичні атаки на енергетичну інфраструктуру). Забезпечення енергетичної безпеки вимагає розвитку внутрішніх енергоресурсів, їх енергозбереження, підвищення енергоефективності, пошуку альтернативних джерел енергії та за необхідності імпорту енергоносіїв. До країн, які успішно подолали імпорتنу енергетичну залежність та ефективно розвивають внутрішні енергоресурси, належать, насамперед, Сполучені Штати Америки, досвід яких щодо реалізації окремих аспектів енергетичної політики може бути перейнятий Україною.

Окремі напрями енергетичної політики США активно досліджуються, зокрема розвиток ядерної енергетики й альтернативних джерел енергії, введення податкових пільг, інших знижок виробникам біопалива. Ці аспекти енергетичної політики Сполучених Штатів перебувають у колі зору О. Бакая, В. Бар'ятара, В. Вербинського, О. Волошина, Г. Максак, І. Неклюдова, Б. Патона, О. Пашечка, М. Тарана, О. Шатила й інших. Однак предметом їх дослідження не є аналіз енерге-

тичної політики США щодо забезпечення енергетичної безпеки країни. Вони зосереджені на аналізі конкретних секторів енергетичної політики Сполучених Штатів.

Метою цієї статті є аналіз реалізації енергетичної політики в США та з'ясування факторів, що сприяють забезпеченню енергетичної безпеки країни.

Політика США у сфері забезпечення енергетичної безпеки почала активно формуватися після нафтового ембарго 1973 р. Значну роль в її реалізації відіграли прийняті федеральні закони, що спрямували розвиток енергетики на пошук нових шляхів і видів енергозабезпечення. Вже у 1974 р. прийнятий закон про реорганізацію енергії. Він, на відміну від Закону про атомну енергію 1954 р., розділив питання регулювання безпеки мирного використання ядерних матеріалів від розробки та виробництва ядерної зброї, спрямував енерговиробництво на енергозбереження, енергоефективність, використання альтернативних джерел енергетичних ресурсів [1]. Нині енергетична політика США реалізується відповідно до законів про енергетичну політику 2005 р., про енергетичну незалежність і безпеку 2007 р. та інших. Зокрема, закон про енергетичну політику 2005 р. врахував зростаючі проблеми енергетики; вніс зміни в енергетичну політику США, надаючи податкові пільги та гарантії за кредитами для виробництва енергії різних типів, у тому числі податкові пільги для тих, хто здійснює енергозбереження в своїх будинках; встановив гарантії за кредитами для інноваційних технологій, що дозволяють уникнути вики-

дів парникових газів, для передових розробок ядерного реактора, вловлювання та зберігання вуглецю і поновлюваних джерел енергії, розвитку біопалива [2]. Закон про енергетичну незалежність і безпеку 2007 р. спочатку мав назву Закон про чисту енергію. Він спрямований на досягнення Сполученими Штатами більшої енергетичної незалежності та безпеки; збільшення виробництва екологічно чистих відновлюваних видів палива; проведення наукових досліджень, спрямованих на підвищення ефективності продукції, будівель і транспортних засобів, економію автомобільного палива, подальшого розвитку біопалива й енергоефективності громадських будівель, освітлення [3].

Різні питання забезпечення енергетичної безпеки постійно перебувають у колі зору Міністерства енергетики. Одним із ключових його завдань є розроблення та здійснення національної енергетичної політики, вирішення невідкладних енергетичних проблем, що стоять перед США: вплив високих цін на енергоносії; захист довкілля; збільшення внутрішніх поставок енергії; підвищення енергозбереження й енергоефективності; збільшення використання відновлюваної та альтернативної енергії; розвиток енергетичної інфраструктури; забезпечення енергетичної безпеки [4]. Значні повноваження щодо реалізації політики забезпечення енергетичної безпеки мають Комітет Палати Представників з питань енергетики і торгівлі Конгресу США і Комітет Сенату у справах енергетики і природних ресурсів, до компетенції яких належать різні аспекти національної енергетичної політики: загальне керівництво у сфері національної енергетичної політики; розвиток вітчизняних енергоресурсів (розвідка, видобуток, зберігання, постачання, маркетинг, ціноутворення та збут), у тому числі нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії; енергозбереження тощо [5]. Питаннями енергетичної безпеки опікуються й інші державні структури країни.

Національна енергетична політика США спрямована на забезпечення енергетичної незалежності країни. Слід зазначити, що змінився підхід до визначення зазначеного поняття американськими політиками. Одне із трактувань енергетичної незалежності США належить президенту Р. Ніксону, який у листопаді 1973 р. у плані «Проект незалежності» визначив її як ситуацію, за якою внутрішнє виробництво енергії є достатнім для того, щоб задовольнити власні потреби в енергії незалежно від зовнішніх джерел [6]. У цьому висловлюванні звертається увага на те, що США повинні знизити свою залежність від іноземної нафти. Безумовно, безпека поставок енергоносіїв залежить від політичної

ситуації в регіонах їх виробників; нестабільна політична ситуація може призвести до того, що вони можуть бути використані як політична зброя, що й сталося у 70-ті роки ХХ ст. Країни світу завжди різняться своїми вихідними позиціями з енергетичної безпеки; їх енергетичні стратегії та політика розробляються під впливом економічних, геополітичних та ідеологічних чинників. В умовах націоналістичного підходу до розуміння енергетичної безпеки одні країни виказують готовність використати силу (військову чи економічну), щоб захистити свої енергетичні інтереси, інші – більш глибоке розуміння необхідності колективних та інституційних заходів для забезпечення енергетичної безпеки [7, с. 4]. У даному випадку Сполучені Штати стали на шлях об'єднання зусиль країн – імпортерів енергоресурсів з метою забезпечення нафтових поставок.

Традиційно енергетичну безпеку в США розуміли як будь-яку безпеку, тобто захист від аварій і стихійних лих. Так, в законі штату Канзас про енергетичну безпеку наведене визначення безпеки як системи заходів, спрямованих на захист від злочинних дій, залякування чи примушування цивільного населення, а також вплив на політику уряду або його роботу щодо порушення державних послуг, масового знищення, вбивства або викрадення [8]. Після 11.09.2001 р. поняття «енергетична безпека» законодавець і політики почали розглядати у більш широкому розумінні. Закон національної безпеки 2002 р. [9] і Патріотичний акт [10] визначають енергетичну безпеку через поняття «критична інфраструктура» та «система і засоби захисту національних економічних і соціальних благ» (до яких відносять їжу, воду, сільське господарство, охорону здоров'я, аварійні служби, енергію (електрична, нафта, газ, греблі), транспорт (повітряний, залізничний, автомобільний, порти, водні шляхи), інформацію та зв'язок, банківську справу та фінанси, пошту і доставку, національні пам'ятки).

Необхідність забезпечення енергетичної безпеки зумовлюється захистом нею всіх сфер життя в країні, зокрема економіки, охорони здоров'я, навколишнього середовища. Голова Кембриджської асоціації енергетичних досліджень Д. Єрґін зазначає, що в забезпеченні своєї енергетичної безпеки Сполучені Штати виходять із того, що не можна покладатися на якусь одну країну або регіон для життєво важливих поставок енергоресурсів; енергетична безпека може бути збережена тільки через наявність у країні різноманітних джерел енергопостачання, різних постачальників [11, с. 3]. Аналіз американського досвіду забезпечення енергетичної безпеки свідчить, що для підтримки енергетич-

ної безпеки країни повинні дотримуватися кількох принципів:

- принцип диверсифікації поставок (наявність можливості альтернативних і різноманітних джерел постачання). Диверсифікація залишається основним відправним принципом енергетичної безпеки для нафти та газу;
- принцип стійкості, який є основою безпеки (наявність запасних виробничих потужностей, стратегічних запасів, резервних поставок, плану реагування на їх постачання);
- принцип інтеграції країн з метою стабільного постачання нафти;
- принцип оперативності отримання важливої інформації. В останні роки відбулося розширення концепції енергетичної безпеки.

Система енергетичної безпеки була створена в той час, коли ціни на енергоносії тільки починали регулюватися, набувала розвитку торгівля енергією, ф'ючерсний ринок ще міг забезпечувати безпеку. Нині постала необхідність врахування двох вимірів: глобалізації системи безпеки енергії (залучення нових суб'єктів і засобів) та включення в систему забезпечення енергетичної безпеки захисту всього ланцюжка поставок та інфраструктури енергетичного сектора [11, с. 75–78]. Енергетична безпека кожної держави значною мірою залежить від того, чи має країна у своєму розпорядженні достатні внутрішні енергоресурси, чи залежить від імпорту для задоволення енергетичних потреб.

Розглянемо стан використання внутрішніх енергоресурсів Сполучених Штатів, які, насамперед, мають забезпечувати енергетичну безпеку. Одним із важливих внутрішніх енергоресурсів США є атомна енергія, позитивним аспектом її використання є більш дешеве виробництво у порівнянні з виробництвом інших енергоресурсів, величезна енергоемність, відсутність викидів парникових газів і безпечне зберігання ядерних відходів, але розвиток атомної енергетики у Сполучених Штатах не йшов по висхідній. У 1979 р. стався аварійний інцидент на АЕС «Три Майл Айленд» у Пенсильванії (внаслідок відмови обладнання та помилки оператора сталася втрата охолоджуючої рідини та часткове розплавлення ядра реактора); після цього протягом понад 30 років у США не розпочинали будівництво нових АЕС – лише добували старі та продовжували експлуатацію існуючих [12]. Атомна енергетика сповільнила свій розвиток також унаслідок низьких цін у той час на природний газ. «Ядерний ренесанс» був зупинений спочатку подіями 11.09.2001 р., пізніше – ядерною аварією на АЕС Фукусіма. Нині Уряд Сполучених Штатів планує відійти від використання нафти і газу для виробництва електроенергії та нарощувати потужності для її отримання

за рахунок вугілля й АЕС. У США експлуатуються 104 енергоблоки, країна має всі компоненти ядерного циклу – від наукового супроводу до захоронення ВЯП [13, с. 8]. У США експлуатується найбільша кількість АЕС (63) [14].

Разом із тим, як свідчать статистичні дані, близько 84 % усіх видів енергії, що використовуються в Сполучених Штатах, походить від викопних видів палива [15]. У 2012 р. найбільшим джерелом енергії в країні стала нафта (36 %), потім природний газ (27 %), вугілля (18 %), поновлювані джерела (9 %) та атомна енергія (8 %) [16].

Вже зазначалося, що наявність вітчизняних енергоресурсів є гарантією енергетичної безпеки та енергетичного суверенітету кожної країни. Запаси нафти у Сполучених Штатах збільшувалися до 1970 р., а потім почали знижуватися. Америка не є самодостатньою щодо сирової нафти, і кожен Президент США, починаючи з Р. Ніксона, констатував проблему зниження виробництва нафти та збільшення залежності від імпорту. У 1979 р. президент Д. Картер черговий раз оприлюднив цей факт [17]. Після нафтового ембарго 1973 р. у США з Близького Сходу надходить невелика частка імпортованої нафти. Найбільшими імпортерами нафти до Сполучених Штатів є Канада, Саудівська Аравія, Мексика, Нігерія, Венесуела. Нафтопереробні заводи купують нафту за світовими цінами. З сирової нафти йде перегонка різних рідких продуктів, у тому числі бензину, гасу, палива для реактивних двигунів, дизельного мазуту, пропану, нафтового коксу й інших продуктів. Остаточна ціна бензину враховує вартість нафти, переробки, транспортування, податки й інші витрати.

Виробництво та споживання природного газу в Сполучених Штатах неухильно знижується, хоч і стабілізувалося у 1986 р. Із того часу США імпортує зростаючу частку газу в основному трубопроводами з Канади (90 % зарубіжних поставок); інша частина імпортованого зрідженого природного газу поставляється танкерами п'яти різних країн. Найбільше газове виробництво знаходилося в 2007 р. у Техасі (30 %), Вайомінгу (10 %), Оклахомі (9 %) і Нью-Мексико (8 %) [18].

Важливу роль в енергетичному балансі США відіграє сланцевий газ. Перші дослідження, спрямовані на розвиток технологій щодо горизонтального буріння та гідророзриву пласта, які згодом допомогли відкрити сланцевий газ пройшли у 1947 р. За даними американського Управління енергетичної інформації, у 2007–2010 рр. обсяг видобутку сланцевого газу збільшився більш ніж у чотири рази, а у 2011 р. його частка в загальному

обсязі виробництва природного газу збільшилася на 30 % [19]. Нині Сполучені Штати володіють унікальними технологіями видобутку сланцевого газу й активно його видобувають, що сприяє поліпшенню ситуації в країні з наявністю енергоресурсів і посиленню енергетичної безпеки.

Америка є самодостатньою у виробництві вугілля та має значні його запаси. З 1885 р. по 1951 р. вугілля було основним джерелом енергії в Сполучених Штатах [20]. Проте зміна клімату внаслідок шкідливих викидів від виробництва вугілля (яке є найбільшим потенційним джерелом викидів CO₂) зумовила накладення мораторію на виробництво вугілля без прогресивних технологій для видобутку «чистого» вугілля.

З метою посилення енергетичної незалежності США активно розвивають альтернативні джерела енергії, їх впровадження дозволяє економити енергоресурси за рахунок збільшення ефективності їх використання та відкриває шлях до використання джерел наступного покоління енергії. Значну роль у розвитку альтернативних джерел енергії відіграла реалізація законів про енергетичну політику 2005 р. та про енергетичну незалежність і безпеку 2007 р. Найбільшим виробником відновлювальної енергії в Сполучених Штатах є альтернативні гідроелектростанції. Країна є четвертим за величиною виробником гідроелектроенергії в світі після Китаю, Канади та Бразилії. Лідером вітроенергетики є Техас, Айова та Каліфорнія. В посушливі Мохаве працюють найбільші в світі сонячні теплові електростанції. Гейзери в Північній Каліфорнії забезпечують найбільше у світі виробництво геотермальної енергії, за її потужністю Сполучені Штати є світовим лідером.

В останні роки у Сполучених Штатах спостерігається підвищений інтерес до біопалива (біоетанолу та біодизеля). Збільшення виробництва цих видів палива (на основі багаторічних сільськогосподарських трав, лісових матеріалів, харчових відходів) може забезпечити зниження витрат США на іноземну нафту та підвищення енергетичної безпеки. На паливній суміші до 10 % етанолу можуть працювати більшість автотранспортних засобів і автотранспортні виробники активно працюють в цьому напрямі. Слід зазначити, що тільки суттєвий прорив у використанні альтернативних джерел палива може істотно забезпечити ним транспорт. Більше того, розширення паливного етанолу (і біодизель) забезпечують робочі місця в будівництві заводів, обслуговуванні, в основному в сільській місцевості. Внаслідок розвитку промисловості етанолу в Сполучених Штатах тільки у 2005 р. створено майже 154 000 робочих

місць, доходи домогосподарств підвищилися на 5,7 млрд дол. Це також забезпечило близько 3,5 млрд дол. податкових надходжень до місцевих, регіональних і федеральних органів [21].

Одним із важливих факторів посилення енергетичної незалежності країни є енергоефективність. Аналіз досвіду Сполучених Штатів у цьому напрямі дозволяє констатувати ефективне впровадження різних типів інновацій, серед яких: ефективні водонагрівачі; поліпшені морозильники; передові технології систем опалення домогосподарств, вентиляції, охолодження, компактні люмінесцентні лампи, теплозберігаючі вікна.

Застосування енергоефективних технологій супроводжується фінансовими стимулами та податковими пільгами. Так, зокрема, до 2016 р. продовжені 30-відсоткові податкові пільги компаніям-виробникам устаткування для фотоелектричних і термальних електростанцій; 30 % пільгового відрахування надається при введенні в дію нових повітряних турбін невеликої потужності [22].

У фахових публікаціях із питань енергетичної незалежності США зазначається, що країна має ще невикористані внутрішні джерела нафти; потрібне будівництво нових мереж та інфраструктури в енергетичній сфері; актуальною залишається проблема використання альтернативних видів енергії для транспорту. Перед Сполученими Штатами стоїть завдання підтримки розвідки та розробки внутрішніх джерел енергетики, у тому числі розвідки нафти та газу в берегових і морських районах, підвищення енергоефективності в усіх секторах, включаючи транспорт, промислові, комерційні, житлові приміщення; прийняття програм використання альтернативного палива для транспортних засобів, розширення частки альтернативних і поновлюваних джерел енергії в енергетичному портфелі. Разом із тим забезпечення енергетичної безпеки зумовлює необхідність враховувати фактори, які послаблюють її (непередбачувані технічні аварії, надзвичайні ситуації, терористичні атаки) [11, с. 79].

Міжнародне енергетичне агентство, здійснюючи загальний аналіз розвитку американської енергетики у 2007 р. та розглядаючи шляхи посилення енергетичної безпеки країни, дійшло висновку, що уряд США має зменшити залежність від вичерпаного палива і викидів парникових газів шляхом проведення більш «чистої» енергетичної політики; збільшити ефективність секторів енергетики, транспорту та будівництва; розглянути питання про введення постійної величини для CO₂ та інших викидів парникових газів із метою більш швидкого впровадження проектів технологій чистої енергії, зниження ризиків

інвесторів, а також проводити більш тісну координацію в енергетичній політиці між Конгресом, адміністрацією й урядом, між виконавчою та законодавчою гілками влади [23, с. 14].

Висновки

Аналіз реалізації енергетичної політики США свідчить, що успішному забезпеченню енергетичної безпеки сприяли такі фактори: розвиток власних енергоресурсів, які, насамперед, є гарантією енергетичної незалежності (атомна енергія, видобуток вугілля та сланцевого газу);

розвиток передових технологій з енерго-ефективності та енергозбереження, що значною мірою зумовлено необхідністю імпорту сирової нафти, нафтовим ембарго 1973 р., маніпулюванням цінами на неї;

розвиток альтернативних видів джерел енергії відповідно до законодавчої бази (закони про енергетичну політику 2005 р. та про енергетичну незалежність і безпеку 2007 р.).

Список використаних джерел

1. *Energy Reorganization Act of 1974* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://alternativeenergy.procon.org/sourcefiles/Energy_Reorganization_Act_1974.pdf.
2. *Energy Policy Act of 2005* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-109publ158/html/PLAW-109publ158.htm>.
3. *Energy Independence and Security Act of 2007* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-110publ140/html/PLAW-110publ140.htm>.
4. *Department of Energy – AllGov* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.allgov.com/departments/department-of-enhttp://ballotpedia.org/United_States_House_of_Representatives_Committee_on_Energy_and_Commerce.
5. *Committee on Energy and Commerce* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ballotpedia.org/United_States_House_of_Representatives_Committee_on_Energy_and_Commerce.
6. *Richard Nixon: Address to the Nation About National Energy Policy* November 25, 1973 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=4051>.
7. *KAMILA PRONINSKA Energy and security: regional and global dimensions* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sipri.org/yearbook/2007/files/SIPRIYB0706.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2015 р.

It is analysed of experience to US energy security. The condition and use of domestic energy resources, which is a guarantee of energy security. It is investigated the development of alternative fuels, which contributes to the state security, energy sovereignty of the United States.

В статтє исслеуєтєся опыт по обеспєченію енергетической безопасности в США, анализируются состояние и использование собственных энергоресурсов, рассматривается развитие альтернативных видов топлива, что способствует усилению защищенности, энергетическому суверенитету Соединенных Штатов.

8. *Energy Security. National Conference of State Legislature* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oe.netl.doe.gov/docs/prepare/NCSLEnergy%20Security.pdf>.

9. *Homeland Security Act* http:// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dhs.gov/homeland-security-act-2002>.

10. *The USA patriot Act* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justice.gov/archive/ll/highlights.htm>.

11. *Daniel Yergin. Ensuring Energy Security / D. Yergin // foreign affairs. Volume 85 No.2* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ga/61/second/daniel_yergin_energysecurity.pdf.

12. *Атомні потужності планети (візуалізація)* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/newsmaker/read/36619/Atomni_potuzhnosti_planety_VIZUALIZACIJA.

13. *Патон Б., Бар'яхтар В., Бакай О., Неклюдов І.* Майбутнє атомної енергетики // Вісник Національної академії наук України. – 2006. – № 4. – С. 3–13.

14. *Розвиток атомної енергетики у світі* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uatom.org/posts/20>.

15. «Greenhouse Gases, Climate Change, and Energy». United States Department of Energy. 2004-04-02. Retrieved 2007-07-04 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eia.gov/oiaf/1605/ggcscebro/chapter1.html>.

16. *US Dept. of Energy, U.S. Primary Energy Consumption by Source and Sector, 2012* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eia.gov/total-energy/data/monthly/pdf/flow/primary_energy.pdf.

17. *Jimmy Carter. Undelivered Energy Speech* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.americanrhetoric.com/speeches/jimmycarterundeliveredenergyspeech.htm>.

18. *Energy Information Administration. «Natural Gas Explained: Where Our Natural Gas Comes From».* Retrieved 2009-12-17 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eia.gov/energy-explained/index.cfm?page=natural_gas_where.

19. *Shale gas extraction in the United States* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shalegas.in.ua/en/shale-gas-production-in-usa/>.

20. *Energy in the United States: 1635–2000.* United States Energy Information Administration, United States Department of Energy // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eia.gov/totalenergy/data/annual/index.cfm>.

21. *Worldwatch Institute and Center for American Progress (2006). American Energy: The renewable path to energy security* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://images1.americanprogress.org/i180web20037/americanenergynow/AmericanEnergy.pdf>.

22. *Дудченко О.* Альтернативні джерела енергоресурсів в Українському Причорномор'ї: Аналітична записка // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.od.ua/p/285.doc>.

23. *Energy Policies of IEA Countries* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/us2007.pdf>.

УДК 342.92 : 349.41

Олена Літошенко,*канд. юрид. наук, доцент,**доцент кафедри правового регулювання економіки**ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»*

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ

У статті досліджуються сутність та особливості державного управління у сфері використання й охорони земель, аналізуються об'єкти, суб'єкти та механізми (інструменти) управлінського впливу в зазначеній сфері суспільних відносин.

Ключові слова: державне управління, земельні відносини, об'єкт управління, суб'єкт управління, механізм управлінського впливу.

До предмета адміністративного права входять суспільні відносини, що формуються у процесі державного управління в усіх сферах соціально-економічного розвитку суспільства [1, с. 70–73]. Разом із тим у Земельному кодексі (далі – ЗК) України є розділ VII «Управління в галузі використання й охорони земель», що породжує питання про межі регулювання земельним та адміністративним правом суспільних відносин з державного управління у сфері використання й охорони земель, а також характер і галузеву належність правових норм, за допомогою яких здійснюється таке правове регулювання.

Незважаючи на численні дослідження співвідношення земельного права з адміністративним, що відображені у працях Д. Бусуйок, П. Кулинич, А. Мірошніченка, О. Погрібно, В. Семчика, М. Шульги та інших учених, питання про сутність і галузеву належність інституту державного управління земельним фондом залишається до кінця не розкритим.

Метою цієї статті є дослідження сутності й особливостей державного управління у сфері використання та охорони земель, аналіз об'єктів і суб'єктів управлінського впливу, а також механізмів (інструментів) управлінського впливу в зазначеній сфері суспільних відносин.

Як впливає з досліджень учених з адміністративного права, під державним управлінням розуміють нормотворчу та розпорядчу діяльність органів виконавчої влади з метою владно-організуючого впливу на відповідні суспільні відносини і процеси в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах, а також внутрішньо організаційну діяльність апарату всіх

державних органів щодо забезпечення належного виконання покладених на них завдань, функцій і повноважень [1, с. 61]. Існують й інші близькі за змістом наукові визначення державного управління [2, с. 7; 3, с. 16].

До основних компонентів будь-якої управлінської системи належать об'єкт управління, суб'єкт управління, керуючий вплив як сукупність прийомів, інструментів і механізмів, за допомогою яких здійснюється вплив суб'єкта на об'єкт, досягаються реальні зміни у ньому, а також зворотний зв'язок як інформація для суб'єкта управління про результативність керуючого впливу та зміни в об'єкті [3, с. 9]. Тому з метою аналізу державного управління земельним фондом необхідно дослідити об'єкти, суб'єктів та інструменти управлінського впливу у сфері земельних відносин через призму найважливішої особливості державного управління – застосування державної влади з боку відповідних органів держави з метою виконання всіх її основних цілей, завдань і функцій.

У ЗК України земельні відносини визначені як суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження землею, тобто відносини власності на землю (ч. 1 ст. 2). Проте такий підхід справедливо критикується в науці земельного права. Зазначається, що земельними слід визнавати, крім відносин власності, ще багато інших різновидів суспільних відносин: відносини з охорони та відтворення земель, здійснення управління у сфері земельних відносин, застосування юридичної відповідальності за земельні правопорушення тощо [4, с. 17]. Вважаємо обґрунтованим підхід А. Мірошніченка, згідно з яким земельними відносинами слід визнавати, у тому числі, суспільні відносини із здійснення управління в зазначеній сфері [5, с. 15].

Відповідно до ч. 3 ст. 2 ЗК України об'єктами земельних відносин (отже, й відносин щодо державного управління земельним фондом) є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі права на земельні частки (паї).

Під терміном «земля» в науці земельного права, як правило, розуміється розташований над надрами територіально обмежений кордонами України цілісний, нерухомиий поверхневий шар земної кори. Характерними ознаками землі як природного ресурсу є її незамінність, обмеженість у просторі, локальність і нерухомиість [6, с. 7–8; 7, с. 7]. Як зазначається у дослідженнях земельного права, земля виконує дві основні функції: є просторово-територіальним базисом життєдіяльності людей – місцем розміщення населених пунктів, народного господарства тощо, а також виступає основним засобом виробництва у сільському та лісовому господарстві [6, с. 8; 8, с. 22].

Згідно з положеннями ст. 84 ЗК України землі в межах території України (до виділення окремих земельних ділянок і визначення прав на них) є об'єктом права державної власності на землю і як такі виступають об'єктом державного управління. Відповідно до положень ЗК у державній власності перебувають усі землі України, за винятком земель комунальної та приватної власності (презупція перебування земель у державній власності). Отже, об'єктом права державної власності, крім сформованих у встановленому порядку земельних ділянок, є також цілі території (землі), які не мають чітко встановлених меж, кадастрових номерів тощо. Так, на сьогодні не завершена процедура демаркації державного кордону, у зв'язку з чим певні території, що, безумовно, належать до державної власності, не мають чітко визначених меж. Аналогічна проблема характерна для розмежування земель державної та комунальної власності через відсутність чітких меж окремих населених пунктів.

Відповідно до ст. 79 ЗК України земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування та з визначеними щодо неї правами. Заслуговує на увагу положення цієї статті, згідно з яким право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження, які на ній знаходяться, а також на простір, що знаходиться над і під поверхнею ділянки на висоту та глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

У науці земельного права та законодавстві панує єдність у тому, що категорії «земельна ділянка» та «земля» співвідносяться

як частина і ціле. Земельна ділянка, маючи всі родові ознаки землі, має додаткову видову ознаку – установлені межі [5, с. 19]. У спеціальній літературі також вживається поняття «земельні ресурси». На думку В. Єрмоленка, категорії «земля», «земельні ресурси» та «земельні ділянки» співвідносяться як загальне, особливе й одиничне. Поняття «земельні ресурси» вживається у розумінні сукупності освоєних людством земельних ділянок, що задовольняють певні потреби людей [9, с. 45]. Утім, як зазначає А. Мірошніченко, подібний підхід ще не є усталеним у науці земельного права [5, с. 20].

Право на земельну частку (паї) – це право члена сільськогосподарського підприємства, землі якого підлягають паюванню, на певну ідеальну земельну частку (умовний відсоток від площі земель, що підлягають паюванню), а також право на виділення своєї земельної частки (паю) на місцевості у вигляді земельної ділянки. На думку А. Мірошніченка віднесення до об'єктів земельних відносин права на землі та земельні ділянки з теоретичної точки зору не є коректним, оскільки об'єкт правовідносин – це певне благо, щодо якого встановлюються права й обов'язки. Конструкція ж «право на право», яка випливає із визнання права об'єктом, на думку науковця, позбавлена сенсу, оскільки у ній закладається непотрібне дублювання [4, с. 18].

Отже, викладене дозволяє стверджувати, що об'єктами державного управління у сфері використання й охорони земель можна вважати землі в межах території України та окремі індивідуально визначені земельні ділянки.

Більшість адміністративістів сходяться у думці, що державне управління у певній сфері суспільних відносин здійснюється органами загальної та спеціальної (галузевої, функціональної) компетенції [1, с. 209; 2, с. 68–69; 3, с. 139].

Суб'єктами управління загальної компетенції, чия компетенція поширюється на всі чи на більшість правовідносин, що виникають у державі [2, с. 68], є:

- Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні ради, Київська та Севастопольська міські ради, районні ради, районні у містах ради, сільські, селищні та міські ради (представницькі органи);
- Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, районні державні адміністрації (виконавчі органи).

Повноваження зазначених органів у галузі земельних відносин детально регламентовані главами 2 та 3 ЗК України.

Суб'єктами управління спеціальної компетенції є органи, чия компетенція повністю або переважно спрямована на регулювання

вузької, специфічної групи суспільних відносин [2, с. 69], а саме – відносин щодо використання й охорони земель. Наразі такими органами в галузі земельних відносин є: Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру (в яку реорганізоване Державне агентство земельних ресурсів України згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10.09.2014 р. № 442), Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України та деякі інші органи. Вони мають статус центральних органів виконавчої влади з наявністю всіх притаманних таким органам ознак [1, с. 222–227; 2, с. 79–85; 3, с. 114–120].

До основних адміністративно-правових інструментів (механізмів, засобів) державного управління земельним фондом можна віднести: встановлення та зміну меж адміністративно-територіальних одиниць (статті 173–175 ЗК України), планування використання земель (статті 177–180 ЗК України), землеустрій (статті 181–186¹ ЗК України), державний земельний кадастр (статті 193–204 ЗК України), моніторинг земель (статті 191–192 ЗК України), контроль за використанням та охороною земель (статті 187–190 ЗК України) й інші.

Встановлення меж адміністративно-територіальних одиниць полягає у встановленні та зміні уповноваженими органами меж адміністративно-територіальних утворень [5, с. 329]. Відповідно до ст. 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища та села. За станом на 01.01.2010 р. в Україні налічувалося 29 835 населених пунктів, із яких: 179 міст обласного значення, 280 міст районного значення, 886 селищ та 28 490 сіл [10]. Згідно із ст. 175 ЗК України межі адміністративно-територіальних одиниць встановлюються в порядку та відповідно до закону, проте на даний час такий закон відсутній. Ми поділяємо точку зору А. Мірошниченка щодо необхідності прийняття Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій», який би детально врегулював відносини щодо встановлення та зміни меж адміністративно-територіальних одиниць [4, с. 410].

Під плануванням використання земель у правовій науці розуміють діяльність уповноважених органів державної влади і місцевого самоврядування, що полягає у створенні та втіленні перспективних програм (схем) використання й охорони земельних ресурсів з

урахуванням економічних, екологічних, історичних, географічних, демографічних та інших особливостей конкретних територій, а також у прийнятті та реалізації на їх основі відповідних рішень.

Формами планування використання земель вважають: розроблення та затвердження державних і регіональних програм використання земель, планування територій, природно-сільськогосподарське районування земель [5, с. 324].

Однією з найважливіших функцій державного управління у сфері земельних відносин є землеустрій – сукупність соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин і раціональну організацію території адміністративно-територіальних одиниць, суб'єктів господарювання (ст. 181 ЗК України, ст. 1 Закону України «Про землеустрій» від 22.05.2003 р.). На думку деяких науковців наведене визначення землеустрою є надто широким; при його формулюванні виходячи із змісту землеустрою (ст. 184 ЗК України) слід змістити акценти у бік сукупності технічних заходів з підготовки, складання, виконання та нагляду за виконанням проектно-документації щодо використання, охорони та відтворення земель [4, с. 423].

Найважливішим інструментом державного управління земельним фондом є державний земельний кадастр – єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження в їх використанні, а також дані про кількісну й якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками та користувачами (ст. 1 Закону України «Про державний земельний кадастр» від 07.07.2011 р.). Існують й інші близькі за змістом наукові визначення державного земельного кадастру [5, с. 344; 11, с. 90]. Правовою основою ведення державного земельного кадастру також виступають положення ЗК України (статті 193–204) та «Порядок ведення Державного земельного кадастру», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 17.10.2012 р. № 1051.

Державне управління у сфері земельних відносин передбачає здійснення контролю за використанням та охороною земель. Чинне земельне законодавство передбачає здійснення таких видів контролю: *державного* (регламентується Законом України «Про державний контроль за використанням і охороною земель» від 19.06.2003 р., а також законодавством, що визначає засади притягнення до різних видів юридичної відповідальності та визначає статус контролюючих суб'єктів); *самоврядного* (здійснюють сільські,

селищні, міські, районні та обласні ради згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р.); громадського (можливість залучення осіб, які володіють знаннями у галузі земельного законодавства та мають досвід роботи у сфері охорони навколишнього природного середовища, як громадських інспекторів відповідно до «Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля», затвердженого наказом Міністерства України від 27.02.2002 р. № 88).

Система контролю за використанням та охороною земель передбачає проведення їх моніторингу – спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів. Функція моніторингу тісно пов'язана із функцією контролю, проте, на відміну від останнього, для моніторингу не характерний владний вплив на порушників. Моніторинг земель дістав закріплення у ЗК України (статті 191–192), «Положенні про моніторинг земель», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.1993 р. № 661 та «Положенні про державну систему моніторингу довкілля», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 р. № 391.

Висновки

Проведене дослідження свідчить, що правове регулювання суспільних відносин у сфері державного управління земельним фондом здійснюється за допомогою правових норм, які за своєю природою є адміністративно-правовими. Такі правові норми часто мають «подвійну прописку», оскільки одночасно входять до складу земельного й адміністративного права [12, с. 308]. Як зазначає В. Колпаков, спостерігається «проникнення» адміністративного права в сферу інших правових галузей через фактичну наявність управлінських відносин у предметі тієї чи іншої галузі права [3, с. 92–93]. Суб'єктами державного управління у досліджуваній сфері є центральні органи виконавчої влади з наявністю всіх притаманних таким органам ознак; переважна більшість механізмів (інструментів) правового регулювання реалізується за допомогою адміністративно-правових методів. Все це, на нашу думку, дає підстави стверджувати про комплексний характер правового інституту державного управління у сфері

Стаття надійшла до редакції 27.08.2015 р.

The article researches into the nature and characteristics of public administration in the field of use and protection of lands, analyzes the objects, subjects and mechanisms of regulatory influence in this area of public relations.

В статтє исследуются суть и особенности государственного управления в сфере использования и охраны земель, анализируются объекты, субъекты и механизмы (инструменты) управленческого влияния в указанной сфере общественных отношений.

використання й охорони земель, що належить одночасно до галузей як адміністративного, так і земельного права.

Ми поділяємо думку Д. Бусуйок щодо необхідності врахування представниками науки адміністративного права та законодавцями положень земельного права під час удосконалення правового регулювання адміністративних відносин у сфері державного управління земельним фондом і, навпаки, врахування положень адміністративного права під час удосконалення правового регулювання земельних відносин [13, с. 95–97]. Вважаємо, що проведені дослідження сприятиме систематизації адміністративного та земельного законодавства щодо державного управління у сфері використання й охорони земель.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право України: Академічний курс. У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – 584 с.
2. Адміністративное право Украины / Ю. П. Битяк, В. В. Богущкий, В. Н. Гаращук и др.; Под ред. Ю. П. Битяка. – Х., 2003. – 576 с.
3. Колпаков В. К. Адміністративне право України. – К., 2000. – 752 с.
4. Мірошниченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. – К., 2011. – 516 с.
5. Мірошниченко А. М. Земельне право України. – К., 2011. – 678 с.
6. Земельне право України / За ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. – К., 2009. – 600 с.
7. Земельне право України / М. В. Шульга, Г. В. Анісімова, Н. О. Багай та ін.; За ред. М. В. Шульги. – К., 2004. – 368 с.
8. Земельне право України / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. – К., 2008. – 600 с.
9. Єрмоленко В. Земельні ресурси в майновому обороті // Право України. – 2004. – № 6. – С. 43–46.
10. Сайт Держземагентства України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dkzr.gov.ua>.
11. Войтенко С. П. Удосконалення топографо-геодезичного забезпечення та підготовки фахівців у галузі кадастру // Землевпорядний вісник. – 2002. – № 4. – С. 90–95.
12. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, В. М. Єрмоленко та ін.; За ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинич. – К., 2013. – 372 с.
13. Бусуйок Д. Державне управління у сфері раціонального використання й охорони земель: межі регулювання земельного й адміністративного права // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 6. – С. 95–97.

УДК 349.2

Анфіса Нашинець-Наумова,*канд. юрид. наук,
доцент кафедри правознавства
Інституту суспільства
Київського університету ім. Бориса Грінченка*

РЕАЛІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ФОРМ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ КОРПОРАЦІЙ

Стаття присвячена розкриттю сутності, значення та змісту реалізації форм адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки корпорацій.

Ключові слова: адміністративно-правові форми, інформаційна безпека корпорацій, правові форми, організаційно-правові заходи.

Розвиток інформаційних технологій, а також їх поширення на різні сфери нашого життя свідчить, що комп'ютерна інформація може мати цілком певну вартість. Тому однією з найважливіших проблем розвитку інформаційних технологій у корпораціях є надійне забезпечення інформаційної безпеки. Її вирішення полягає у вивченні адміністративно-правових форм виявлення та попередження безпеки в інформаційній сфері, а також управління інформаційною безпекою в корпораціях, виборі засобів захисту.

Формами традиційно прийнято вважати зовнішнє окреслення, зовнішній вираз будь-якого змісту. Що стосується інформаційної безпеки, то її формами слід вважати зовнішнє вираження відповідної управлінської діяльності. В теорії адміністративного права адміністративно-правові форми у сфері забезпечення інформаційної безпеки, як правило, визначають як зовнішній вияв конкретних дій, що здійснюються органами державної влади для реалізації поставлених перед ними завдань.

Проблема реалізації адміністративно-правових форм у сфері забезпечення інформаційної безпеки, у тому числі в корпораціях, певною мірою досліджувалась у різних аспектах у працях вітчизняних і зарубіжних науковців. Але в цих роботах не застосовувався комплексний підхід до вивчення питання реалізації адміністративно-правових форм у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Визначення тенденцій і висновки робилися за допомогою аналізу подій, що базувалися на описі фактів. Такий підхід призвів до того, що кожен автор давав свої визначення, спираючись на тільки йому відомі факти, а висновки щодо реалізації адміністративно-правових форм у сфері забезпечення інформаційної безпеки мали суперечливий характер.

Метою цієї статті є розкриття сутності, значення та змісту реалізації форм адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки корпорацій.

Забезпечення інформаційної безпеки корпорацій здійснюється за допомогою загальноприйнятих адміністративно-правових форм. Виокремимо ті з них, які відповідають меті нашої статті. Так, адміністративно-правову форму забезпечення інформаційної безпеки корпорацій необхідно розуміти як:

- характерну діяльність учасників корпорації із забезпечення інформаційної безпеки, через яку відбувається реалізація їх функцій;
- конкретні, здійснювані в межах певних правових, організаційних рамок дії учасників корпорації та посадових осіб, за допомогою яких реалізується їх компетенція;
- здійснення учасниками корпорації, передбачених нормативно-правовими актами видів дій, за допомогою яких реалізується їх завдання із забезпечення інформаційної безпеки корпорацій.

Таким чином, адміністративно-правову форму забезпечення інформаційної безпеки корпорацій ми розуміємо як здійснення передбаченими нормативно-правовими актами характерної діяльності учасників корпорації, за допомогою якої відбувається реалізація їх функцій щодо забезпечення інформаційної безпеки.

У вітчизняній адміністративно-правовій літературі увага приділяється, в основному, формам державного управління, хоча слід зазначити, що в науці адміністративного права відсутній загальноприйнятий термін для позначення зовнішнього вияву державного управління; нарівні з терміном «форми державного управління» вживаються такі терміни, як

«організаційно-правові форми управлінських дій», «форми управлінської діяльності», «адміністративно-правові форми», «форми діяльності державної адміністрації» тощо.

Аналіз доктринальних положень у науковій літературі свідчить, що підходів до класифікацій форм діяльності є декілька. Так, під формами регулювання розуміють різні за своїм характером і наслідками способи зовнішнього вираження діяльності органів виконавчої влади. Класифікуючи форми регулювання, автори виходять із поділу їх на види залежно від настання тих чи інших правових наслідків і виділяють у цьому контексті правові (використання яких зумовлює виникнення конкурентного юридичного результату) та неправові (безпосередньо юридичного значення не мають) форми [1, с. 277–278]. С. Стеценко під формами регулювання розуміє зовнішній вияв конкретних дій органів виконавчої влади чи їх посадових осіб, в яких реалізується компетенція цих органів (осіб) [2, с. 166–169]. С. Ківалов вважає, що формами регулювання є зовнішній вияв конкретних дій, що здійснюються органами виконавчої влади чи посадових осіб для реалізації поставлених перед ними завдань. Зазначаючи, що загально визначеної класифікації форм реалізації не існує, С. Ківалов пропонує виділити шість основних форм реалізації управлінської діяльності, а саме: видання нормативних актів управління; видання індивідуальних актів управління; укладання адміністративних договорів; здійснення юридично-значимих дій; проведення організаційних заходів; здійснення матеріально-технічних операцій. При цьому зазначається, що перші чотири форми належать до правових, оскільки тягнуть певні юридичні наслідки, а дві останні форми належать до неправових, тому що не зумовлюють виникнення юридичних наслідків [3, с. 176–179].

Заслугує на увагу аналіз наукових позицій російських учених-адміністративістів щодо визначення форм регулювання управлінської діяльності. Так, А. Коренев виділяє такі форми регулювання [4, с. 58]:

- за змістом: правовстановчі та правозастосовчі;
- за цілеспрямованістю: внутрішні та зовнішні;
- за способом вираження: словесні та конклюдентні.

Д. Бахрах виділяє такі форми регулювання, як прийняття правових актів, укладання договорів і здійснення інших юридично-значимих дій; організаційні дії та матеріально-технічні операції [5, с. 127]. Своєрідну класифікацію пропонує Ю. Козлов [6, с. 205]: за ступенем юридичного вираження (основні та ті, що базуються на них); за результатом (позитивне регулювання та реакція на негативне явище); за обсягом (загальнообов'язкові або адресовані конкретному суб'єкту); за

спрямованістю (вплив на суспільні відносини у сфері державного регулювання або на діяльність підлеглого управлінського персоналу); за суб'єктами (односторонньо виражені, дво- або багатосторонньо виражені); за юридичним змістом (дозвільні, заборонні, приписуючі).

О. Альохін вважає, що форми регулювання – це зовнішнє виражене діяння виконавчого органу. Що ж стосується класифікації форм регулювання, то, на його думку, найбільш поширеним та обґрунтованим є поділ форм на правові та неправові. Крім того, він зазначає, що правові форми є адміністративно-правовими, оскільки – це форми реалізації виконавчої влади в межах юридично-владних повноважень, вони завжди тягнуть за собою юридичні наслідки, регламентуються адміністративно-правовими нормами [7, с. 234–235].

Зміст діяльності корпорацій, множинність суб'єктів управління нею, особливості їх правової структури, функціонального призначення дозволяють вести мову про наявність системи форм забезпечення інформаційної безпеки та, відповідно, про можливість її класифікації. Класифікація необхідна для найповнішого з'ясування сутності різновиду форми регулювання у сфері інформаційної безпеки. Можна обирати різні критерії для класифікаційного поділу форм регулювання у сфері інформаційної безпеки корпорацій. Базовим може бути поділ форм забезпечення інформаційної безпеки залежно від характеру наслідків її застосування. За цим критерієм можна виділити:

правові форми забезпечення інформаційної безпеки корпорацій, що зумовлюють чітко виражені зовнішні юридичні наслідки для всіх учасників корпоративних відносин. Така форма притаманна всім суб'єктам управління корпоративною діяльністю, оскільки всі вони є суб'єктами нормотворчої діяльності у сфері інформаційної безпеки. Інша справа, що є державні суб'єкти, які визначають загальнообов'язкові правила поведінки (наприклад, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку щодо безпеки інформації про випуск цінних паперів, що пропонуються для відкритого продажу, порядок реєстрації випуску цінних паперів та інформації про їх випуск; Президент України у межах його компетенції зокрема, шляхом прийняття Указу «Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин» від 17.06.1997 р.; розпорядження Президента України «Про деякі заходи щодо забезпечення безпеки в інформаційній сфері» від 26.04.2014 р. № 762. Таким чином, правова форма забезпечення інформаційної безпеки корпорацій може знаходити вияв у таких різновидах:

- прийнятті нормативно-правових актів: наприклад, Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні» від 15.05.2013 р. № 386-р;

- прийнятті індивідуальних актів: наприклад, рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку «Про затвердження Положення про розкриття інформації емітентами цінних паперів» від 03.12.2013 р. № 2826; «Про затвердження Змін до Положення про порядок складання та розкриття інформації компаніями з управління активами та особами, що здійснюють управління активами недержавних пенсійних фондів, та подання відповідних документів» № 1249; «Про схвалення Концептуальних засад функціонування загальнодоступної інформаційної бази даних Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку про ринок цінних паперів» від 25.12.2012 р. № 1857; «Про затвердження Положення про формування інформаційної бази даних про ринок цінних паперів» від 03.06.2014 р. № 733;

- укладанні адміністративних договорів: наприклад Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, уклала Угоду про інформаційне співробітництво з Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку;

неправові форми забезпечення інформаційної безпеки корпорацій, які не спричиняють зовнішніх юридичних наслідків для суб'єктів корпорацій. Неправові форми забезпечення інформаційної безпеки корпорацій – це повсякденні та різноманітні види діяльності, необхідні для забезпечення чіткої й ефективної роботи всіх суб'єктів корпорацій в Україні у сфері безпеки інформації [8, с. 9–10]. Вони також досить різноманітні за зовнішніми виразами. До них можна віднести:

- організаційно-правові заходи: наприклад, участь Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку в обговоренні нагальних проблем кібербезпеки, виявлення спільних рішень, запобігання загроз, забезпечення ефективного захисту та безпеки активів в кіберпросторі під час проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Кібербезпека–2013»;

- матеріально-технічні операції: наприклад, Про внесення змін до рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку «Про затвердження Системи довідників та класифікаторів Національної комі-

сії з цінних паперів та фондового ринку для використання учасниками фондового ринку України» від 08.05.2012 р. № 646; Про схвалення проекту рішення «Про затвердження Положення про формування інформаційної бази даних про ринок цінних паперів».

При здійсненні корпораціями своїх функцій щодо забезпечення інформаційної безпеки важливу роль відіграють засоби та прийоми, що застосовуються у межах зазначених адміністративно-правових форм з метою реалізації завдань і функцій.

Висновки

Аналіз проблем форм адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення інформаційної безпеки корпорацій свідчить, що найбільш важливими напрямками діяльності у цій галузі є конкретні, здійснювані в межах певних правових, організаційних рамок дії учасників корпорації та посадових осіб, за допомогою яких реалізується їх компетенція щодо інформаційної безпеки. Питання реалізації форм адміністративно-правового регулювання інформаційної безпеки корпорацій має бути міжвідомчою й ієрархічно організованою. Форми адміністративно-правового регулювання інформаційної безпеки корпорацій передбачають централізоване управління із конкретними відомчо-розпорядничькими функціями, які забезпечують моніторинг і контроль за всіма підрозділами корпорації в цілому.

Потребують подальшого вирішення і питання щодо методів адміністративно-правового регулювання інформаційної безпеки корпорацій.

Список використаних джерел

1. *Адміністративне право України*: Академічний курс. У 2 т. / Ю. П. Битяк, В. К. Колпак, Д. М. Лук'янець та ін. – К., 2004. – Т. 1. – 584 с.
2. *Стеценко С. Г.* Адміністративне право України. – К., 2007. – 624 с.
3. *Ківалов С. В., Біла Л. Р.* Адміністративне право України. – О., 2002. – 107 с.
4. *Коренев А. П.* Адміністративное право России. – М., 1999. – 280 с.
5. *Бахрах Д. Н., Хазанов С. Д., Демин А. В.* Адміністративное право России. – М., 2002. – 620 с.
6. *Козлов Ю. М., Попов Л. Л.* Адміністративное право. – М., 2000. – 567 с.
7. *Алехин А. П., Кармолицкий А. А., Козлов Ю. М.* Адміністративное право Российской Федерации. – М., 1997. – 672 с.
8. *Бортняк Ф. В.* Форми та методи діяльності державної виконавчої служби: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008. – 16 с.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2015 р.

The article is devoted to disclosing the nature, value and content of the forms of implementation of the administrative and legal regulation in the sphere of information security corporation.

Стаття посвячена раскрытию сущности, значения и содержания реализации форм административно-правового регулирования в сфере обеспечения информационной безопасности корпораций.

УДК 340.15 : 349.6

Марк Макаров,*канд. юрид. наук,
кафедра кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ,
м. Київ*

ОСКАРЖЕННЯ СЛІДЧОМУ СУДДІ РІШЕННЯ СЛІДЧОГО, ПРОКУРОРА ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАХОДІВ БЕЗПЕКИ

У статті досліджується питання про оскарження учасниками кримінального провадження слідчому судді рішень слідчого та прокурора при застосуванні заходів безпеки.

Ключові слова: слідчий суддя, оскарження, слідчий, прокурор, учасники кримінального провадження, заходи безпеки.

Одним із прав учасників кримінального провадження є право на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів чи членів своєї сім'ї, майна та житла. Порядок його реалізації визначений Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23.12.1993 р. (далі – Закон). Стаття 2 цього Закону визначає, що право на забезпечення безпеки за наявності відповідних підстав мають: особа, яка заявила до правоохоронного органу про кримінальне правопорушення або в іншій формі брала участь чи сприяла виявленню, попередженню, припиненню або розкриттю кримінальних правопорушень; потерпілий або його представник у кримінальному провадженні; підозрюваний, обвинувачений, захисники та законні представники; цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники у справі про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження; свідок; експерт, спеціаліст, перекладач і понятий; члени сімей і близькі родичі перелічених осіб, якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального судочинства.

Після прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. (далі – КПК) проблематику забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, досліджували Р. Гайда, В. Гевко, Г. Коновалова, О. Кочура, Т. Куровська, Н. Сенченко, Р. Тарасенко та ін.

|| **Метою цієї статті** є розгляд питання про оскарження слідчому судді учасниками

|| кримінального провадження рішень слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки.

У КПК зазначено, що на досудовому провадженні можуть бути оскаржені рішення слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки особами, до яких можуть бути застосовані заходи безпеки, передбачені законом (п. 6 ч. 1 ст. 303).

Законодавець не конкретизує, які саме рішення слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки можуть бути оскаржені слідчому судді. Слід зазначити, що КПК 1960 р. чітко регулював це питання. Стаття 52⁵ цього Кодексу передбачала два види рішень органів досудового розслідування, які могли бути оскаржені до суду: постанова про відмову у застосуванні заходів безпеки; постанова про скасування заходів безпеки.

Вважаємо, що за чинним КПК саме ці постанови слідчого, прокурора вправі оскаржити слідчому судді заінтересовані учасники кримінального провадження. До такого висновку можна дійти, виходячи із аналізу частин 2, 5 ст. 22 Закону, у яких йдеться про винесення слідчим, прокурором за результатами розгляду заяви або повідомлення про загрозу безпеці особи, зазначеної у ст. 2 Закону, постанови про відмову в застосуванні заходів безпеки та постанови про їх скасування.

На нашу думку, слід уточнити редакцію п. 6 ч. 1 ст. 303 КПК у частині визначення рішень слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки, які підлягають оскарженню слідчому судді. Ми підтримуємо пропозицію Л. Удалової, Д. Савицького, В. Рожнової,

Т. Ільєвої про необхідність вказати у цьому пункті, що під час проведення досудового розслідування особи, до яких можуть бути застосовані заходи безпеки, передбачені законом, вправі оскаржити слідчому судді постанову слідчого, прокурора про застосування заходів безпеки або про їх скасування [1, с. 124].

Відповідно до ч. 1 ст. 304 КПК скарга на рішення слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки може бути подана особою протягом десяти днів з моменту їх прийняття. Оскільки їх рішення про відмову у застосуванні заходів безпеки або про їх скасування оформлюються постановою, строк подання скарги починається з дня отримання особою її копії.

Слід зазначити, що у частинах 2, 5 ст. 22 Закону не передбачено направлення слідчим, прокурором заінтересованому учаснику кримінального провадження копії постанови про відмову у застосуванні заходів безпеки або про їх скасування. У цих нормах лише вказано, що у разі винесення слідчим, прокурором постанови про відмову в застосуванні заходів безпеки терміново в письмовій формі повідомляється заявник. Рішення про скасування заходів безпеки письмово протягом доби доводиться до відома особи, зазначеної у ст. 2 Закону. Отже, враховуючи вимоги ч. 1 ст. 304 КПК, що строк подання скарги на постанову слідчого чи прокурора починається з дня отримання особою її копії, вважаємо необхідним доповнити ст. 22 Закону нормою про обов'язок слідчого, прокурора протягом доби направити заінтересованій особі копію постанови про відмову у застосуванні заходів безпеки або копію постанови про їх скасування.

Порядок розгляду слідчим суддею скарг на рішення слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки, як і на будь-які інші їх рішення, ще передбачені ч. 1 ст. 303 КПК, регулюється ст. 306 цього Кодексу.

Отримавши скаргу на рішення слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки, слідчий суддя має встановити, чи відповідає вона вимогам закону. Якщо ні, він повинен винести ухвалу про повернення скарги. Згідно з ч. 2 ст. 304 КПК, скарга повертається, якщо: її подала особа, яка не має права подавати скаргу; вона не підлягає розгляду в цьому суді; її подано після закінчення строку, передбаченого ч. 1 ст. 304 КПК, і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку або слідчий суддя за заявою особи не знайде підстав для його поновлення.

Якщо скарга відповідає вимогам закону, слідчий суддя відкриває провадження та постановляє ухвалу про призначення скарги до розгляду. Про це зазначено у п. 7 інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних

справ «Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування» від 09.11.2012 р. № 1640/0/4-12 [2, с. 112–118].

Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 27 КПК слідчий суддя може прийняти рішення про розгляд скарги у закритому судовому засіданні. Необхідно зазначити, що йдеться про можливість, а не обов'язковість прийняття слідчим суддею такого рішення. На це звертає увагу Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у інформаційному листі «Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 03.10.2012 р. № 223-1430/0/4-12, у п. 3 якого вказано: «Слід зауважити, що згідно ч. 2 ст. 27 КПК кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито, крім деяких випадків, коли суд може (тобто має право, а не зобов'язаний) приймати рішення про розгляд справи в закритому засіданні» [2, с. 85–94].

Вважаємо, що необхідно по-іншому регламентувати дане питання. На нашу думку, ст. 306 КПК слід доповнити положенням про обов'язок слідчого судді розглянути скаргу на постанову слідчого, прокурора про відмову у застосуванні заходів безпеки або постанову про їх скасування у закритому судовому засіданні.

Здійснюючи підготовку до судового розгляду, слідчий суддя має негайно вистребувати необхідні матеріали кримінального провадження. Під час дії КПК 1960 р. науковці зазначали, що ці матеріали у будь-якому випадку мають складатися із заяви особи про забезпечення безпеки, матеріалів перевірки приводів і підстав для застосування заходів безпеки або для їх скасування, оригіналів прийнятих рішень, які оскаржуються до суду [3, с. 164].

За загальним правилом, передбаченим ч. 2 ст. 306 КПК, слідчий суддя має розглянути скаргу на рішення слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки не пізніше 72 годин із моменту її надходження.

В юридичній літературі висловлюється думка, що слід по-іншому регламентувати питання з цим строком. Так, В. Добрянський зазначає, що доцільно скоротити строк розгляду слідчим суддею скарги на рішення слідчого, прокурора про відмову у застосуванні заходів безпеки або про їх скасування. При цьому науковець посилається на ч. 2 ст. 52⁵ КПК 1960 р., відповідно до якої суддя повинен був негайно розглянути скаргу на ці рішення [4, с. 32].

З цією пропозицією ми не погоджуємося. Слідчий суддя не може негайно приступити до розгляду скарги на рішення слідчого, про-

курора про відмову у застосуванні заходів безпеки або про їх скасування після її надходження. Йому потрібен певний час, щоб виконати вимоги ч. 1 ст. 306 КПК, відповідно до якої скарги на рішення слідчого чи прокурора розглядаються слідчим суддею згідно з правилами судового розгляду, передбаченими статтями 318–380 цього Кодексу, з урахуванням положень глави 26 КПК.

Згідно з ч. 3 ст. 306 КПК розгляд скарги на рішення слідчого, прокурора при застосуванні заходів безпеки має здійснюватися за обов'язкової участі особи, яка її подала. Доводи цієї особи мають бути заслухані слідчим суддею під час проведення судового засідання.

В юридичній літературі висловлена думка, що не узгоджується з вимогами ч. 3 ст. 306 КПК. Так, Я. Бондаренко стверджує, що законодавець «не надав особі, яка подає скаргу до суду, можливості в цьому випадку довести судді свої доводи, що унеможливило безпосереднє сприйняття слідчим суддею підстав оскарження і ступеня існуючої загрози. Слідчий суддя вислуховує тільки особу, яка веде розслідування, та прокурора. Це суттєво обмежує права учасників процесу і впливає на формування в судді одностороннього рішення» [5, с. 277]. Те, про що пише науковець, було правильним під час дії КПК 1960 р., в якому зазначалося, що суддя, розглядаючи скаргу та матеріали справи, за необхідності вислуховує особу, яка провадить дізнання, слідчого, вислуховує думку прокурора (ч. 2 ст. 52⁵). Отже, особа, яка подала скаргу до суду на рішення органу дізнання, слідчого про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування, не мала можливості доводити судді свої доводи.

З таким регулюванням не погоджувалися науковці. Так, В. Чорнобук зазначав, що це «унеможливило безпосереднє сприйняття суддею підстав оскарження і ступеня існуючої загрози» [6, с. 142]. На думку О. Гриньків, особи, які оскаржують рішення про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування, не можуть обмежуватись у праві брати участь у судовому розгляді поданої скарги [7, с. 63].

Розглядаючи скаргу на постанову слідчого, прокурора про відмову у застосуванні заходів безпеки, слідчий суддя повинен дослідити питання, чи були підстави для прийняття цього рішення.

Підставою для вжиття заходів безпеки є дані, що свідчать про наявність реальної загрози життю, здоров'ю, житлу та майну осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Оцінювання її реальності чи нереальності є суб'єктивним. В юридичній літературі зазначається, що необхідне напрацювання та визначення у законі об'єктивних критеріїв реальності вказаної загрози. В ін-

шому випадку важко розраховувати на ефективне забезпечення безпеки [8, с. 175].

Під час розгляду скарги на постанову слідчого, прокурора про скасування заходів безпеки слідчий суддя має визначити, які були приводи та підстави для прийняття рішення.

Відповідно до частин 1, 2 ст. 21 Закону, приводами для скасування заходів безпеки є: заява особи, взятої під захист; отримання достовірної інформації про усунення загрози життю, здоров'ю, житлу та майну цієї особи.

Підставами для їх скасування є: закінчення строку конкретного заходу безпеки; усунення загрози життю, здоров'ю, житлу та майну осіб, взятих під захист; систематичне невиконання особою, взятою під захист, законних вимог органів, що здійснюють заходи безпеки, якщо ця особа письмово було попереджено про можливість такого скасування.

Закінчення строку конкретного заходу безпеки має місце у випадках, коли цей строк передбачено відповідним процесуальним рішенням (наприклад, щодо використання технічних засобів контролю, прослуховування телефонних та інших переговорів) або відповідною угодою (наприклад, щодо особистої охорони, охорони житла та майна, надання спеціальних засобів індивідуального захисту, сповіщення про небезпеку тощо) [9, с. 110].

Усунення загрози життю, здоров'ю, житлу та майну осіб, взятих під захист, може мати місце у разі встановлення осіб, від яких надходять погрози, та нейтралізації їх протиправних дій або засудження осіб до позбавлення волі, якщо їх погрози чи протиправні дії були спрямовані на перешкоджання встановленню істини шляхом схиляння осіб, взятих під захист, до відмови від давання показань або до завідомо неправдивих показань, до надання завідомо неправдивого висновку експерта чи до здійснення завідомо неправивного перекладу.

Систематичне невиконання особою, взятою під захист, законних вимог органів, що здійснюють заходи безпеки щодо неї, є підставою для скасування таких заходів лише тоді, коли ця особа письмово була попереджена про можливість такого скасування [10, с. 154].

Згідно з пунктами 1, 4 ч. 2 ст. 307 КПК, за результатами розгляду скарги слідчий суддя може постановити ухвалу про: скасування постанови слідчого, прокурора про скасування заходів безпеки, якщо встановить, що є реальною загроза життю, здоров'ю, житлу та майну осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві; відмову у задоволенні скарги, якщо відсутня ця загроза.

Розглядаючи скаргу на постанову слідчого, прокурора про відмову у застосуванні заходів безпеки або постанову про їх скасування, слідчий суддя також може постановити

ухвалу про закриття провадження. Таке рішення приймається ним у випадку, коли відповідно до ч. 2 ст. 305 КПК слідчий, прокурор самостійно скасують ці постанови.

Список використаних джерел

1. *Удалова Л. Д., Савицький Д. О., Рожнова В. В., Ільєва Т. Г.* Функція судового контролю у кримінальному процесі. – К., 2015. – 176 с.

2. *Новий Кримінальний процесуальний кодекс України: коментарі, роз'яснення, документи.* – К., 2013.

3. *Кримінально-процесуальний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. В. Т. Малярєнка, В. Г. Гончарєнка.* – К., 2008. – 896 с.

4. *Добрянський В. В.* Оскарження до слідчого судді рішень, дій чи бездіяльності слідчого та прокурора // Сучасна юридична наука в євроінтеграційному процесі: Матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. – Тернопіль, 2014. – С. 29–33.

5. *Бондаренко Я. С.* Прийняття слідчим суддею рішення за скаргами про відмову в застосуванні

заходів безпеки // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 276–281.

6. *Чорнобук В. І.* Законність та обґрунтованість процесуальних рішень судді в порядку судового контролю в досудових стадіях кримінального процесу. – Х., 2008. – 184 с.

7. *Гриньків О. О.* Оскарження рішень про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування: питання удосконалення // Судова апеляція. – 2009. – № 1. – С. 59–64.

8. *Гевко В. В.* Характеристика загроз учасникам кримінального провадження // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 172–178.

9. *Коментар до Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року / В. І. Бояров, Л. Б. Ільковець, Т. І. Грузінова та ін. // Законодавство України.* – 2002. – № 1. – С. 76–130.

10. *Гриньків О. О., Ляш А. Я.* Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві. – Тернопіль, 2012. – 260 с.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2015 р.

We study the question of appeal participants of criminal proceedings the investigating judge decisions investigator and prosecutor in the application of security measures.

В статтє исследуєтєся вопрос об обжаловании участниками уголовного производства следственному судье решеним следователя и прокурора при применении мер безопасности.

УДК 343.272 (477)

Аліна Щасна,

*здобувачка кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ У ХОДІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджується обмеження майнових прав окремих категорій осіб у ході застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Ключові слова: тимчасове вилучення майна, арешт майна, майнові права, заходи забезпечення кримінального провадження.

Відповідно до ст. 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Майнові права – це суб'єктивні права учасників правовідносин, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також з тими матеріальними вимогами, які виникають із приводу розподілу й обміну майна [1, с. 230].

Майнові права – права власника, який здійснює право господарського відання майном, а також зобов'язальні права (наприклад на відшкодування шкоди), права авторів на винагороду, спадкові права. Майнові права можуть виникати з приводу дій та інших юридичних фактів, передбачених цивільним законодавством, а також дій, які не передбачені законом, але на підставі загальних засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права й обов'язки [1, с. 230].

Конституція України передбачає лише два випадки позбавлення права власності:

- примусове відчуження об'єктів права приватної власності, яке може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

- конфіскація майна, яка може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Разом із тим чинний Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України передбачає заходи забезпечення кримінального провадження, у ході яких визначені категорії осіб можуть бути позбавлені можливості володіти, відчужувати, розпоряджатися та користуватися майном. Так, згідно із ч. 1 ст. 167 КПК України підозрюваний або особа, у володінні якої перебуває майно, зазначене у ч. 2 цієї статті може бути фактично позбавлена можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним майном до вирішення питання про арешт майна або його повернення (тимчасове вилучення майна).

Відповідно до ч. 1 ст. 170 КПК України, підозрюваний, обвинувачений або особи, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, а також юридична особа, стосовно якої здійснюється провадження, у разі якщо до такої юридичної особи може бути застосовано захід кримінально-правового характеру у вигляді конфіскації майна, може бути тимчасово позбавлена можливості відчужувати певне майно за ухвалою слідчого судді або суду (арешт майна). Відповідно до вимог КПК України арешт майна може також передбачати заборону для особи, на майно якої накладено арешт, іншої особи, у володінні якої перебуває майно, розпоряджатися будь-яким чином таким майном і використовувати його. Таким чином, фактичний зміст таких заходів забезпечення кримінального провадження, як тимчасове вилучення майна й арешт майна полягає в обмеженні майнових прав визначеного КПК

України кола осіб. У цих умовах науковий аналіз кола осіб, майнові права яких можуть бути обмежені у ході застосування заходів забезпечення кримінального провадження, є одним із важливих наукових завдань.

Окремі аспекти арешту та тимчасового вилучення майна були предметом дослідження таких учених, як М. Розін, В. Слущевський, І. Фойницький, С. Альперт, В. Бож'єв, М. Газетдінов, М. Гошовський, Ю. Грошевий, К. Гуценко, П. Давидов, В. Даєв, Т. Добровольська, В. Зеленецький, З. Зінатуллін, Д. Карев, Л. Кокорєв, О. Кучинська, В. Лукашевич, В. Маляренко, О. Михайленко, М. Михеєнко, Я. Мотовіловкер, В. Нор, І. Петрухін, В. Попелюшко, І. Потеружа, В. Савицький, М. Строгович, Л. Шаповалова, В. Шибіко, П. Елькінд та інші. Однак ступінь дослідженості обраної нами наукової проблематики у контексті змін, що були внесені до КПК України протягом останніх років, наразі залишається недостатнім.

Вилучення майна й арешт майна – взаємопов'язані заходи кримінального провадження. Так, згідно з ч. 1 ст. 167 КПК України особи, визначені у цій статті, обмежуються у майнових правах до вирішення питання про арешт майна або його повернення. У свою чергу, у ч. 5 ст. 171 КПК України зазначено, що клопотання слідчого, прокурора про арешт тимчасово вилученого майна має бути подано не пізніше наступного робочого дня після вилучення майна, інакше майно необхідно негайно повернути особі, у якої його вилучили. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 172 КПК України клопотання слідчого, прокурора, цивільного позивача про арешт майна, яке не було тимчасово вилучене, може розглядатися без повідомлення підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, їх захисника, представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, якщо це необхідно для забезпечення арешту майна.

Прямий зв'язок між тимчасовим вилученням майна й арештом майна зумовлений тим, що за результатами тимчасового вилучення майна можна прийняти виключно два рішення:

- про арешт майна;
- про повернення майна особі, у якої воно було вилучене.

Іншими словами, арешт майна є одним із двох можливих результатів тимчасового вилучення майна.

Зворотний зв'язок між тимчасовим вилученням майна та арештом майна полягає у тому, що арештованим може бути виключно майно, яке: було тимчасово вилучене; не було тимчасово вилучене, тобто тимчасово вилучення майна є засобом, що забезпечує подальший арешт такого майна.

Наявність зв'язків між двома елементами дозволяє вести мову про існування певної системи. Викладене дозволяє констатувати наявність системи заходів забезпечення кримінального провадження, що обмежують майнові права визначеного КПК України кола осіб.

Відповідно до ч. 1 ст. 167 КПК України майно може бути тимчасово вилучене у підозрюваного, або особи, у володінні якої перебуває певне майно. Слід зазначити, що до квітня 2013 р. відповідна частина ст. 167 КПК України була викладена у такій редакції «Тимчасовим вилученням майна є фактичне позбавлення підозрюваного можливості володіти, користуватися та розпоряджатися певним його майном до вирішення питання про арешт майна або його повернення». У квітні 2013 р. КПК України був доповнений відповідним положенням, згідно із яким до кримінальних процесуальних відносин був уведений новий учасник: «особа, у володінні якої перебуває майно зазначене у частині 2 статті 167 КПК України» (Закон України від 18.04.2013 р. № 222-VII). Внесення змін до КПК України пояснювалося необхідністю вдосконалення чинного законодавства у сфері відповідальності за корупційні діяння. Автори відповідного законопроекту вказували на необхідність створення дієвого механізму мінімізації збитків, завданих державі внаслідок корупційних діянь, зокрема шляхом запровадження конфіскації майна [2].

Серед іншого, на необхідності прийняття в Україні нових правил арешту та конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом, які дадуть можливість застосовувати ці заходи не лише до прямих, а й до непрямих (конвертованих) доходів, здійснювати еквівалентну конфіскацію та конфіскацію доходів третьої особи відповідно до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, наголошується у рекомендаціях Групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO) за наслідками спільних першого та другого раундів оцінювання (Страсбург, 23.03.2012 р.).

Подібні вимоги також містяться і в Плані дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, який схвалено на саміті Україна – Європейський Союз, відповідно до п. 29 якого однією із цілей цього Плану дій є вдосконалення законодавства України в частині конфіскації майна, отриманого злочинним шляхом.

Слід зазначити, що зміни, внесені до КПК України Законом України від 18.04.2013 р. № 222-VII, мали своїм наслідком виникнення низки наукових проблем. Зокрема, викладене стосується процесуального статусу «особи, у володінні якої перебуває майно зазначене у частині 2 статті 167 КПК України». Так, глава 3 КПК України «Суд, сторони та інші

учасники кримінального провадження» не містить згадки про «особу, у володінні якої перебуває майно зазначене у частині 2 статті 167 КПК України», залишаються не визначеними права й обов'язки вказаної особи.

Відповідно до енциклопедичних видань, володіння – це фактичне, законне або протиправне, перебування майна у конкретної фізичної або юридичної особи (фактичне утримання речі). Володіння може здійснюватися за договором оренди, застави, відповідальної охорони, комісії тощо і без утримання майна у власності [1, с. 73].

Викладене дозволяє стверджувати, що у ході застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження, як тимчасове вилучення майна можуть бути обмежені майнові права підозрюваного, а також інших осіб (а саме – осіб, у володінні яких перебуває майно зазначене у ч. 2 ст. 167 КПК України).

Згідно із ч. 1 ст. 170 КПК України може бути арештованим майно таких категорій осіб: підозрюваного; обвинуваченого; осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння; юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження, у разі якщо до такої юридичної особи може бути застосовано захід кримінально-правового характеру у вигляді конфіскації майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 42 КПК України підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 КПК України повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень.

За ч. 2 ст. 42 КПК України обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК України.

Особа, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, є цивільним відповідачем (ст. 62 КПК України). Цивільний відповідач має права й обов'язки, передбачені КПК України для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосується цивільного позову, а також має право визнавати позов повністю чи частково або заперечувати проти нього. Цивільний відповідач повідомляється про прийняті процесуальні рішення в кримінальному провадженні, що стосуються цивільного по-

зову, та отримує їх копії у випадках і в порядку, встановлених КПК України для інформування та надіслання копій процесуальних рішень підозрюваному, обвинуваченому.

У сучасному кримінальному процесі цивільний позов є одним із способів захисту майнових та особистих прав і законних інтересів, порушених злочином [3, с. 266].

Учені вважають, що інститут цивільного позову є однією з форм забезпечення відшкодування шкоди в кримінальному провадженні [4, с. 4]. Процесуальна сторона відшкодування шкоди в кримінальному провадженні полягає у діяльності суб'єктів кримінального процесу з реалізації передбачених законом форм відшкодування шкоди. Матеріальна сторона відшкодування шкоди випливає із його цивільно-правової природи як об'єкта деліктних зобов'язань, яким воно виступає в цивільному праві та полягає у поновленні майнової сфери потерпілого в натурі або в повному відшкодуванні завданих збитків [4, с. 7].

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що основною метою цивільного позову у кримінальному провадженні є поновлення майнової сфери потерпілого в натурі або в повному відшкодуванні завданих збитків.

Що стосується арешту майна юридичної особи, то як зазначено у ч. 1 ст. 170 КПК України такий арешт можливий у разі, якщо до юридичної особи може бути застосовано захід кримінально-правового характеру у вигляді конфіскації майна. Згідно із ст. 96⁸ Кримінального кодексу (далі – КК) України конфіскація майна полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави майна юридичної особи і застосовується судом у разі ліквідації юридичної особи згідно з КК України. Відповідно до ст. 96⁹ КК України ліквідація юридичної особи застосовується судом у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258–258⁵, 436, 436¹, 437, 438, 442, 444, 447 КК України. У такому випадку виділення конфіскації як окремого виду кримінально-правових заходів виглядає дещо нелогічним. Оскільки у КК України такий захід кримінально-правового характеру, як «конфіскація майна», не визнається виключно додатковим заходом кримінально-правового характеру, одночасне призначення двох основних таких заходів суперечить конституційному припису про те, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61 Конституції України).

Слід також зазначити, що згідно з приписами статей 96³–96¹¹ КК України заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб застосовуються до осіб, які не мо-

жуть бути визнані суб'єктом злочину. Так, у КК України зазначено, що суб'єктом злочину визнається виключно фізична особа, тобто людина (ч. 1 ст. 18). Отже, юридична особа, тобто організація, створена та зареєстрована у встановленому законом порядку (ч. 1 ст. 80 Цивільного кодексу України), не є суб'єктом злочину.

Висновки

У ході застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження, як арешт майна можуть бути обмежені майнові права підозрюваного, обвинуваченого, а також інших осіб (а саме – осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння; юридичних осіб, щодо яких здійснюється провадження, у разі якщо до такої юридичної особи може бути застосовано захід кримінально-правового характеру у вигляді конфіскації майна).

Такі заходи забезпечення кримінального провадження, як тимчасове вилучення майна й арешт майна у загальному випадку спрямовані на обмеження майнових прав підозрюваного та обвинуваченого. Разом із тим чинним законодавством визначені також і інші катего-

рії осіб, майнові права яких можуть бути обмежені у ході застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

За цих умов, перспективним напрямом подальших розвідок слід вважати дослідження особливостей процедури застосування заходів забезпечення кримінального провадження, що обмежують майнові права вказаних категорій осіб.

Список використаних джерел

1. *Популярна юридична енциклопедія* / В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський та ін. – К., 2002. – 528 с.

2. *Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України»* (стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України) [Електронний ресурс]: Офіційний портал Верховної Ради України. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

3. *Ващук Б. Л.* Окремі питання удосконалення кримінально-процесуального законодавства щодо визначення цивільним позивачем у кримінальній справі // *Університетські наукові записки*. – 2005. – № 4. – С. 266–270.

4. *Клименко Я. О.* Цивільний позов як одна із форм забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої злочинном: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – 16 с.

Стаття надійшла до редакції 24.08.2015 р.

In the paper we have studied the scientific problem of limitations of property rights of certain categories of persons from the application of measures to ensure the criminal proceedings.

В статті досліджується обмеження майнових прав окремих категорій осіб у ході застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

УДК 343.985

Владислав Негребецький,

канд. юрид. наук,
доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого,
м. Харків

КРИМІНАЛІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК ОСНОВА ТАКТИКИ ПЕРЕВІРКИ ПОКАЗАНЬ НА МІСЦІ

Стаття присвячена дослідженню можливостей використання методу криміналістичної реконструкції під час перевірки показань на місці, аналізу значення реконструкції та тактичних прийомів, заснованих на цьому методі.

Ключові слова: перевірка показань на місці, криміналістична реконструкція, моделювання, тактичний прийом.

Перевірка показань на місці надає широкі можливості для використання методу криміналістичної реконструкції, оскільки за своїм змістом ця слідча дія передбачає відтворення обстановки й обставин певної події. При цьому, як правило, виникає необхідність відтворювати елементи обстановки, зовнішнього вигляду учасників події, механізм їх взаємодії тощо. Зміст перевірки показань на місці полягає в тому, що слідчий пропонує особі, яка була допитана (підозрюваному, свідку, потерпілому), вказати місце вчинення злочину, розповісти про цю подію, супроводжуючи у певних випадках свою розповідь демонстрацією своїх дій чи дій інших осіб. При цьому для наочності й ілюстративності використовують манекени, макети предметів, інші матеріальні моделі. Слідчий зіставляє відомості, отримані під час перевірки, з реальною обстановкою на місці та з раніше одержаними показаннями й іншими доказами.

Метою цієї статті є виявлення ролі та специфіки використання методу криміналістичної реконструкції під час перевірки показань на місці та розроблення на цій основі практичних рекомендацій для слідчих органів України.

У теорії криміналістики питання використання методу криміналістичної реконструкції під час перевірки показань на місці залишається недостатньо дослідженим. Одним з аспектів цієї проблематики присвячені роботи відомих учених-криміналістів Р. Белкіна, О. Леві, І. Лузгіна й інших. При

цьому реконструкція розглядається в основному як захід, що передуює проведенню цієї слідчої дії [1, с. 134; 2, с. 11; 3, с. 83]. У той самий час у криміналістичній літературі реконструкція як елемент тактики перевірки показань на місці практично не висвітлюється.

Дискусійним залишається питання про значення методу криміналістичної реконструкції при перевірці показань на місці. Так, одні науковці розглядають її як захід, що передуює проведенню цієї слідчої дії [1, с. 134, 2, с. 11; 3, с. 83]. Так, Р. Белкін вважає, що реконструкція є початковим етапом або умовою, тактичним прийомом перевірки показань на місці, внаслідок чого результати реконструкції не мають доказової цінності [4, с. 239]. Інші автори відносять її до змісту перевірки показань на місці. В. Куванов зазначає, що при проведенні цієї слідчої дії можна застосувати реконструкцію обстановки, яка здійснюється саме особою, показання якої перевіряються, для перевірки того, чи обізнана вона з цією обстановкою [5, с. 58]. З наведеною точкою зору, на нашу думку, слід погодитися. Така реконструкція має сенс, зокрема, у випадках, коли до моменту проведення перевірки показань обстановка на місці зазнала змін. Наступне порівняння результатів реконструкції з даними, отриманими в процесі огляду місця події, з іншими доказами дозволяє перевірити поінформованість підозрюваного про обстановку на місці, де було вчинено злочин. Отже, у зазначеному випадку результати реконструкції мають цілком самостійне значення. При цьому процес реконструкції охоплюється безпосередньо змістом перевірки показань на місці.

Аналіз криміналістичної літератури та матеріалів слідчої практики дозволив виділити такі види криміналістичної реконструкції, що використовуються під час перевірки показань на місці:

- реконструкція ситуації події (матеріальної обстановки місця події, механізму взаємодії учасників події);
- реконструкція окремих предметів;
- речовинна реконструкція зовнішнього вигляду людини.

При цьому реконструкція ситуації події може охоплювати різновиди: відтворення первісного розташування предметів у просторі; відтворення розташування учасників події; реконструкція окремих дій учасників. Заслугує на увагу можливість здійснення реконструкції ситуації під час перевірки у двох формах: речовинній і графічній. Так, у криміналістичній літературі рекомендується з метою перевірки поінформованості запропонувати особі, показання якої перевіряються, описати обстановку на місці «з випереженням» [6, с. 283]. Суть цього тактичного прийому полягає в тому, що ознаки окремих об'єктів на місці пояснюються підозрюваним заздалегідь, тобто до того, як учасники слідчої групи зможуть їх спостерігати. М. Хлинцов вважає такий спосіб дії ефективним для перевірки поінформованості особи, показання якої перевіряються, в обстановці на місці події [7, с. 82]. На нашу думку, доцільно запропонувати підозрюваному зобразити просторове розташування предметів графічно, наприклад, на схемі. Внаслідок цього у слідчого з'явиться можливість порівняти цю інформацію з наявною обстановкою після прибуття в пункт, указаний підозрюваним.

Окремі автори вважають, що реконструкція відіграє домінуючу роль при перевірці показань на місці. Так, І. Лузгін розглядає перевірку показань на місці як одну з форм ситуаційної реконструкції [8, с. 43]. Дійсно, відтворення ситуації (матеріальної обстановки місця події, механізму взаємодії людей) може в окремих випадках становити зміст цієї слідчої дії. При цьому, на відміну від слідчого експерименту, реконструкція при перевірці показань на місці провадиться саме особою, показання якої перевіряються, і в місці, де відбувалася подія. Результат реконструкції фіксується в протоколі та може в подальшому використовуватися, наприклад, для порівняння з протоколами перевірок показань на місці інших підозрюваних.

Перевірка показань підозрюваного (потерпілого, свідка) на місці події пов'язана з оціночною діяльністю слідчого. При перевірці показань на місці оціночній діяльності слідчого притаманна специфіка, яка, на нашу думку, пов'язана, насамперед, із тим, що такої

оцінки зазнає уявна модель події на підставі показань особи, які перевіряються. Така модель є інформаційно-ймовірнісною, оскільки за змістом вона представлена даними, які необхідно уточнити та перевірити. За своєю структурою вона складається із взаємозалежних чуттєво-наочних образів уже сприйнятих елементів обстановки та логічних побудов. Якщо слідчий раніше не сприймав обстановки місця події, де проводиться перевірка, то на підґрунті одних лише показань відтворити модель злочинної події достатньо складно. При проведенні перевірки показань слідчий сприймає реальне місце, предмети, сліди, а також пояснення та дії особи, показання якої перевіряються. При цьому уявна модель доповнюється сприйнятими образами справжньої обстановки, а також поясненнями та діями цієї особи. Відбувається поступовий перехід від моделі інформаційно-ймовірнісної до моделі інформаційно-достовірної. Одночасно слідчий зіставляє отриману інформацію з уявною моделлю події, що перевіряється. В результаті остання оцінюється з точки зору відповідності дійсній обстановці на місці події. Протиріччя, неточності та незрозумілості в показаннях усуваються. Таким чином, перевірка уявної моделі полягає в усуненні з неї інформації, що не відповідає обстановці на місці, та відновленні моделі знову отриманою інформацією.

На нашу думку, реконструкцію ситуації при перевірці показань на місці не можна розглядати як окремий тактичний прийом. Існує необхідність формування системи тактичних прийомів, спрямованих на відтворення тих чи інших елементів ситуації досліджуваної події (наприклад, її матеріальної обстановки, механізму взаємодії учасників). *Система тактичних прийомів* – це впорядкована сукупність (комплекс) взаємозалежних і взаємозумовлених тактичних прийомів, що мають цільову спрямованість і вибірковість у процесі її реалізації [9, с. 91]. Саме завдяки цілісності та взаємозв'язку окремих тактичних прийомів у системі остання здатна забезпечити реалізацію кінцевої мети реконструкції – перевірку показань підозрюваного. Так, у ситуації, коли в показаннях підозрюваного є відомості, що вказують на можливість виявлення у певному місці «знарядь злочину» (якщо раніше вони не були виявлені), може бути застосована система тактичних прийомів, спрямована на уточнення цього місця. Реалізація мети такої системи тактичних прийомів залежить від позиції підозрюваного, його згоди або незгоди уточнити місце, де можуть знаходитися речові докази. Залежно від цього в рамках системи, спрямованої на уточнення місця можливого виявлення «знарядь злочину», можуть бути

сконструйовані дві підсистеми тактичних прийомів.

Якщо підозрюваний згоден уточнити місце знаходження «зброя злочину», рекомендується підсистема, що складається з таких тактичних прийомів: постановка уточнюючих запитань про розміщення місця знаходження «зброя злочину»; поєднання розповіді з показом підозрюваним цього місця; аналіз виявлених предметів, слідів; поєднання розповіді та демонстрації підозрюваним окремих дій.

У лісопосадці знайдено труп громадянки Е. При огляді на шії трупа виявлена глибока різана рана. Підозрюваний О. на допиті зізнався у вчиненні вбивства Е. і розповів, що між ним і потерпілою після розпиття спиртного відбулася сварка, під час якої О. перерізав ножом їй горло. Під час перевірки показань на місці О. вказав місце, де він учинив вбивство, і місце, куди викинув зброя злочину (ніж). У вказаному О. місці було знайдено ніж із слідами крові [10, с. 74–79].

Якщо підозрюваний відмовляється показати місце знаходження «зброя злочину», пропонується застосувати підсистему, що складається з таких тактичних прийомів: постановка уточнюючих запитань про розміщення місця знаходження «зброя злочину»; аналіз відповідей підозрюваного з метою визначення розшукуваного місця; спостереження за поведінкою підозрюваного; уявне моделювання перевірочних обставин події з метою визначення розшукуваного місця.

Розглянемо окремі тактичні прийоми, що входять у наведену підсистему. У криміналістичній літературі зазначалося про можливість використання при перевірці показань на місці такого тактичного прийому, як «аналіз відповідей особи, показання якої перевіряються» [11, с. 14]. Останній засновано на методі аналізу, що є необхідним елементом методу порівняння, у перебігу якого виділяються ознаки, властиві порівнюваним об'єктам, пізнаються їх зміст і значення [4, с. 194]. У поясненнях і діях допитаної особи слідчий виділяє інформацію про обстановку, об'єкти, сліди на місці вчинення злочину, необхідну для їх виявлення.

Якщо підозрюваний відмовляється вказати місце, де знаходяться «зброя злочину», доцільно застосувати уявне моделювання перевірочних обставин події. У науково-практичній літературі моделювання розглядається як метод пізнання, використовуваний при розслідуванні злочинів [1, с. 51]. Якщо моделювання застосовується як спосіб дії, спрямований на одержання доказів при проведенні слідчої дії, то його необхідно розглядати як тактичний прийом. Цей тактич-

ний прийом огляду місця події дозволяє встановити нові факти, виявити невідповідності між уявною моделлю події та тим, що було справді виявлено на місці злочину [9, с. 148]. На нашу думку, моделювання при перевірці показань на місці необхідно розглядати не як метод пізнання, а як тактичний прийом, що дозволяє знайти розшукуване місце за допомогою особи, показання якої перевіряються. Моделюючи обставини події, слідчий подумки відтворює загальну картину вчинення злочину з метою перевірки правильності фактичних даних, що містяться в показаннях, які перевіряються. Одночасно він спостерігає наявну обстановку. Тому уявна модель обставин події створюється з урахуванням обстановки, в якій відбувалося вчинення злочину. На підставі моделі досліджуваної події слідчий може ставити запитання, що дозволяють одержати інформацію про те, де може знаходитися розшукуване місце.

Заслужує на увагу тактичний прийом під назвою «макетування» [12, с. 188–189; 13, с. 65]. Макетування полягає у реконструкції речової обстановки, яка провадиться особою, показання якої перевіряються, для перевірки її поінформованості про обстановку місця, де було вчинено злочин. Перед початком перевірки слідчий у присутності понятих цілком або значною мірою змінює обстановку, про що особа, показання якої перевіряються, обов'язково попереджається [5, с. 58; 14, с. 25]. Потім ця особа відновлює обстановку в тому вигляді, який та мала на момент учинення злочину. У криміналістичній літературі рекомендується при показі підозрюваним місця події та стану обстановки використовувати трафарети, тобто умовні зображення відповідних предметів [5, с. 58]. Пізнавальне значення зазначеного тактичного прийому полягає в тому, що отримані таким чином відомості про стан обстановки в момент вчинення злочину, зіставлені з наявними в розпорядженні слідчого даними про первісну обстановку, дозволяють виявити так звану причетну поінформованість особи, показання якої перевіряються [15, с. 124].

У психологічній літературі макетування взагалі розглядається як необхідний компонент відновлення обстановки, що сприяє виникненню асоціативних зв'язків в особи, показання якої перевіряються [16, с. 106]. Однак викликає сумнів правомірність внесення змін в обстановку перед початком її реконструкції. Перевірка показань на місці полягає в їх зіставленні з обстановкою, яка сприймається в тому вигляді, який вона має на момент проведення слідчої дії. Вважаємо, що спеціальна зміна обстановки може негативно вплинути на процес упізнання обстановки особою, показання якої перевіряються, при-

звести до помилок і плутанини у спогаді обставин або мати навідний характер. Відновлення первісного розташування предметів у просторі доцільно проводити, коли обстановка до моменту проведення цієї слідчої дії зазнала суттєвих змін.

При оцінці результатів реконструкції обстановки, проведеної підозрюваним, необхідно враховувати можливість неправдивих результатів реконструкції. Тому, на нашу думку, така реконструкція при перевірці показань на місці може застосовуватися лише у випадках, коли є дані про первісний стан обстановки, з якими можна порівняти результати реконструкції, або необхідні відомості передбачається одержати під час проведення інших слідчих (розшукових) дій. Якщо доказова інформація, якою оперує слідчий, суперечить реконструйованим елементам обстановки, то доцільно звернути увагу підозрюваного на цю невідповідність.

У криміналістичній літературі зазначається можливість використання при проведенні перевірки показань на місці реконструкції окремих предметів [5, с. 58]. Така реконструкція необхідна при демонстрації підозрюваному стану обстановки та способу вчинення окремих дій, якщо справжні предмети відсутні або їх застосування уявляється небезпечним для учасників слідчої дії. Зокрема, ними можуть бути знаряддя вчинення злочину, предмети злочинного посягання, інші об'єкти, що могли безпосередньо вплинути на вчинення учасниками події окремих дій.

При демонстрації особою, показання якої перевіряються, окремих дій може використовуватися речовинна реконструкція зовнішнього вигляду людини. Така реконструкція полягає у відтворенні на манекені (муляжі) зовнішніх ознак людини – її статури, росту, ваги тощо [12, с. 125]. Реконструкція зовнішнього вигляду необхідна у випадках, коли участь статиста в демонстрації підозрюваним окремих дій неможлива, оскільки небезпечна для життя (коли він демонструє, яким чином було вчинено напад на потерпілого, заподіявалися тілесні ушкодження тощо).

Стаття надійшла до редакції 26.05.2015 р.

Статья посвящена исследованию возможностей использования метода криминалистической реконструкции при проверке показаний на месте, анализу значения метода криминалистической реконструкции и тактических приемов, основанных на этом методе.

The article is devoted to the research of possibilities of the use of a method of criminalistic reconstruction at verifying testimony at the crime scene. The importance of criminalistic reconstruction at carrying out of this investigatory action and tactical receptions based on this method are examined.

Висновки

Криміналістична реконструкція використовується як один із методів, що реалізують мету слідчої дії – перевірку показань підозрюваного (потерпілого, свідка) на місці події. Реалізація методу реконструкції відбувається через застосування тактичних прийомів та їх систем залежно від ситуації і конкретних завдань слідчої (розшукової) дії.

Список використаних джерел

1. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания. – М., 1969. – 177 с.
2. Белкин Р. С. Теория и практика следственно-го эксперимента. – М., 1959. – 171 с.
3. Белкин Р. С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике. – М., 1964. – 223 с.
4. Белкин Р. С. Собираание, исследование и оценка доказательств: Сущность и методы. – М., 1966. – 293 с.
5. Куванов В. В. Реконструкция при расследовании преступлений. – Караганда, 1978. – 64 с.
6. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. – М., 1967. – 289 с.
7. Хльвицов М. Н. Проверка показаний на месте. – Саратов, 1971. – 119 с.
8. Лузгин И. М. Реконструкция в расследовании преступлений. – Волгоград, 1981. – 59 с.
9. Шенітько В. Ю. Теория криминалистической тактики. – Х., 2002. – 349 с.
10. Слідча практика України. – Х., 2003. – Вип. 3. – С. 74–79.
11. Шенітько В. Ю. Відтворення обстановки і обставин події: сутність, зміст, тактика // Слідча практика України. – Х., 2009. – Вип. 7. – С. 7–14.
12. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. – М., 2000. – 334 с.
13. Цытарский Я. Г. Некоторые приемы реконструкции на месте происшествия для воспроизведения обстановки и обстоятельств события // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1965. – Вип. 2.
14. Леви А. А., Цытарский Я. Г. Применение метода реконструкции при расследовании преступления. – М., 1975. – 49 с.
15. Шейфер С. А. О познавательной сущности и пределах применения проверки показаний на месте // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1978. – Вип. 28. – С. 116–133.
16. Коновалова В. Е. Правовая психология. – Х., 1997. – 160 с.

УДК 343.98

Володимир Малюга,*аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівського національного університету ім. Івана Франка*

СТРУКТУРА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ І МІСЦЕ В НІЙ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО

У статті досліджуються понятійно-правові та методичні аспекти взаємодії слідчого у кримінальному провадженні, аналізуються нові принципи такої взаємодії в процесі розкриття та розслідування злочинів.

Ключові слова: взаємодія слідчого, система та структура криміналістичної методики, криміналістична характеристика, типові слідчі ситуації, закономірності організації та планування розслідування, слідчі версії.

Актуальним питанням методики розслідування окремих видів злочинів є питання щодо видів і структури методики їх розслідування (криміналістичної методики).

У криміналістичній літературі вказані питання досліджували Р. Белкін, О. Васильєв, А. Волобуєв, В. Гавло, І. Герасимов, С. Голунський, В. Журавель, А. Іщенко, О. Колесніченко, В. Корноухов, В. Корж, Г. Матусовський, І. Пантелєєв, А. Старушкевич, В. Тищенко, Б. Щур, М. Яблоков та інші.

Що стосується системи криміналістичної методики, то сьогодні вже загальновизнано, що система криміналістичної методики – це загальні положення методики розслідування злочинів і окремі (видові чи групові) методики розслідування певних видів чи груп злочинів.

Найважливішим призначенням окремої криміналістичної методики є розроблення типових систем дій і заходів слідчого, які сприяють обранню ним найоптимальнішої й ефективнішої лінії поведінки під час розслідування певного виду (групи) злочинів.

Криміналісти наводять різну кількість елементів структури методик розслідування окремих видів злочинів, які відрізняються як за назвами, так і за змістом. Так, окремі криміналістичні методики містять рекомендації з питань кримінального права, кримінального процесу. Саме тому цілком слушною є думка О. Васильєва, який вважає цей шлях неправильним, оскільки призводить до того, що методика розслідування в такому розумінні є не частиною науки криміналістики, де були б відображені власне криміналістичні засоби, методи та прийоми, а практичним посібником для слідчих працівників [1, с. 7].

На думку В. Тищенко, єдиної усталеної структури методики розслідування злочинів бути не може, оскільки з інформаційної точки зору методика є певною сукупністю знань, а з позиції використання – певним алгоритмом дій; крім того, на структуру методики впливає її функціональна спрямованість [2, с. 270].

Вважаємо, що в криміналістичній методіці рекомендації повинні розроблятися не в хаотичному порядку, а системно, для надання допомоги безпосередньо практичним працівникам. Так, О. Васильєв вказав, що прийоми, засоби та методи з розділу криміналістичної методики повинні розроблятися не для заповнення «вакууму» в схемі практичної діяльності з розслідування, а для задоволення справжньої потреби у наданні допомоги цій діяльності чітко визначеними конкретними засобами, прийомами та методами [1, с. 10].

На нашу думку, проблема структури методики розслідування окремих видів злочинів має комплексний характер. *По-перше*, це пов'язано з визначенням вже згаданого поняття криміналістичної методики. Так, В. Корноухов визначає методику з розслідування злочинів як зумовлену суперечливим співвідношенням вихідних ситуацій розслідування з предметом доказування систему тактичних завдань та операцій, яка відповідає критеріям ефективності й економічності [3, с. 24]. Р. Белкін криміналістичну методику визначає як систему наукових положень і рекомендацій з організації розслідування та запобігання злочинам окремих видів [4, с. 103].

Так чи інакше можна констатувати, що, незважаючи на певні відмінності у визначенні поняття криміналістичної методики, біль-

шість криміналістів вважає: з інформаційної точки зору криміналістична методика є певною сукупністю знань, а з позицій використання – певним алгоритмом дій.

По-друге, структура криміналістичної методики пов'язана з криміналістичною класифікацією злочинів, на підставі якої розробляються методики розслідування окремих видів злочинів. У криміналістиці питання криміналістичної класифікації, в свою чергу, є одними з дискусійних. Більшість криміналістів визнають необхідність такої класифікації. Ми підтримуємо точку зору вчених, які зазначають, що криміналістична класифікація повинна виходити не лише з кримінально-правових, а й з криміналістичних критеріїв, які мають значення для розкриття та розслідування злочинів [5, с. 10; 6, с. 28].

Очевидно, що криміналістичні методики, побудовані тільки на основі кримінально-правової класифікації злочинів, мають здебільшого загальний характер і потребують для свого практичного застосування більш конкретизованих (деталізованих) рубрик (підстав) диференціювання. Саме тому в літературі є надмірно радикальні думки, що криміналістична класифікація злочинів має будуватися винятково за криміналістичними підставами, зокрема, залежно від способів, часу, місця тощо вчинення злочинів. Однак більш доречним, на нашу думку, є положення, згідно з яким криміналістична класифікація злочинів має будуватися на основі поєднання кримінально-правових і криміналістичних критеріїв. Так, у контексті кримінально-правових ознак виправдано розглядати: *родову кримінально-правову класифікаційну рубрику злочинів* (тобто поділ злочинів за їх групами згідно з назвою відповідної глави Кримінального кодексу (далі – КК)); *видову кримінально-правову класифікацію злочинів* (тобто поділ злочинів за їх титульною назвою, відображеною у назві відповідної статті КК).

Що стосується криміналістичних критеріїв, то можливі такі класифікаційні рубрики: за способом вчинення злочину; за ступенем приховування, маскування злочину; за злочинним досвідом особи, яка вчинила злочин; за місцем їх вчинення: злочини, місце вчинення яких локалізується в просторі; злочини, місце вчинення яких не має певного територіального характеру, а пов'язане з певною організаційною структурою, системою тощо.

Злочини можна класифікувати на класи, групи, підгрупи, види та різновиди. *Класи злочинів* (кримінально-правові критерії):

- залежно від ступеня суспільної небезпечності: клас особливо тяжких злочинів, клас тяжких злочинів, клас середньої тяжкості та легких злочинів;

- залежно від форми вини: клас умисних та неумисних злочинів;

- залежно від ступеня завершеності злочинної діяльності: класи завершених і незавершених злочинів тощо.

Окремі науковці під класом злочинів розглядають їх родовий об'єкт, визначений у назві відповідного розділу Особливої частини КК. Однак це помилкова думка, оскільки тоді клас злочинів отожднюється з так званою видовою групою злочинів.

Групи злочинів:

- залежно від родового об'єкта (кримінально-правовий критерій) – так звані видові групи: злочини проти основ національної безпеки, злочини проти життя та здоров'я особи, злочини проти власності, злочини у сфері господарської діяльності тощо;

- залежно від криміналістичних критеріїв (видові та позавидові групи): за способом вчинення злочину (вбивства, вчинені з використанням вогнепальної зброї, холодної зброї тощо); за ступенем приховування, маскування злочину (злочини, пов'язані з інсценуваннями чи іншими видами протидії); за злочинним досвідом особи, яка вчинила злочин (злочини, вчинені особою вперше, злочини, вчинені раніше судимими особами тощо); за місцем їх вчинення (злочини, вчинені в місцях відбування покарань; злочини, вчинені у великих містах тощо).

Вид злочину (кримінально-правовий критерій) – титульна назва злочину, відображена у назві статті (вбивства, крадіжки, контрабанда тощо).

Підвид злочину – відповідний вид злочину, який деталізовано за певною кримінально-правовою чи криміналістичною підставою (вбивство: сексуально-садистське, замовне (вбивство матір'ю новонародженої дитини тощо)).

За кримінально-правовою кваліфікацією злочинів виділяють такі види окремих криміналістичних методик:

- групові методики – класифіковані відповідно до розділів особливої частини КК України (наприклад методика розслідування злочинів проти основ національної безпеки України – розділ I КК України: статті 109–114; проти власності – розділ VI КК України: статті 185–198; методика розслідування злочинів, які вчиняються у сфері використання електронно-обчислювальних машин – розділ XVI КК України: статті 361–363-1 тощо);

- видові криміналістичні методики розслідування злочинів або основні (типові, за статтями КК) методики (наприклад методика розслідування шахрайства, вбивства, вимагання хабара тощо);

- особливі криміналістичні методики розслідування злочинів (на думку І. Возгріна) –

це видові методики, класифіковані за певними підставами в законах (наприклад методика розслідування крадіжки з проникненням до житлового приміщення; методика розслідування крадіжки групою осіб тощо).

Відповідно до *криміналістично-значущих критеріїв злочину* виокремлюють групи окремих криміналістичних методик:

- за особою злочинця – наприклад, методика розслідування злочинів, учинених неповнолітньою особою (жінками; рецидивістами; особами, які перебувають у місцях позбавлення волі; іноземцями; організованою групою; організованим угрупованням тощо);
- за часом учинення злочину (методика розслідування злочинів «по гарячих слідах»; методика розслідування злочинів минулих років);
- за місцем учинення злочину – наприклад, методика вчинення злочину на залізничному транспорті (в курортних або великих містах, сільській місцевості тощо);
- за особою потерпілого – наприклад, методика розслідування злочинів проти іноземців (неповнолітніх; осіб, які страждають на психічні хвороби; жінок тощо).

Досить поширеною та практично використовуваною стала наразі *класифікація окремих криміналістичних методик на одиничні (за певною групою або видом злочинів) та комплексні методики*. До комплексних відносять методики розслідування злочинної діяльності, яка поєднує в собі комплекси взаємопов'язаних, але різних за видом, злочинів (наприклад злочинів проти власності, господарських, посадових, «комп'ютерних» злочинів), що набувають ознак системної діяльності. Одним із визначальних факторів існування комплексу злочинів як системи є наявність між злочинами такого зв'язку, що поєднує їх у єдиний ланцюг злочинної поведінки. Цей ланцюг характеризується наявністю основних і підпорядкованих злочинів. Підпорядковані злочини постають формою, способом чи необхідною умовою вчинення злочину основного (наприклад методика розслідування економічних злочинів, учинених через використання корумпованих зв'язків із посадовими особами; методика розслідування злочинів проти авторських прав, учинених із використанням мережі Інтернет; методика розслідування торгівлі людьми шляхом використання організованої злочинності тощо).

У літературі пропонуються й інші критерії класифікації окремих методик розслідування. Так, залежно від обсягу дослідження процесу організації та розслідування злочинів окремі методики можна поділяти на: *повні* (тобто для проведення всього процесу розслідування тієї чи іншої групи або виду злочинів) і *неповні методики* (скорочені, усічені), тобто методичні рекомендації щодо

організації та здійснення певного етапу розслідування.

За *рівнем конкретизації* методичних рекомендацій пропонується класифікація злочинів на: одноступеневі (наприклад, методика розслідування крадіжок); двоступеневі (наприклад, методика розслідування крадіжок особистого майна громадян); багатоступеневі (тобто методики поглибленої деталізації рекомендацій, наприклад, методика розслідування крадіжок особистого майна громадян із помешкань громадян).

Залежно від кількості видів злочинів, що охоплюються окремими криміналістичними методиками: поєднані криміналістичні методики (багатовидові), тобто методики розслідування двох або більше взаємозв'язаних злочинів (наприклад, методика розслідування пограбувань і розбійницьких нападів або вбивств, поєднаних із звалтуванням тощо); одновидові (одинарні), тобто методика розслідування одного виду злочину (вбивства, крадіжки тощо).

Залежно від використаних у розробленні окремої методики видів наукових знань: власне криміналістичні методики, тобто розроблені на основі криміналістичних знань (без кримінально-правової, кримінологічної, оперативної-розшукової характеристики злочину; без наведення й аналізу матеріального закону інших галузей права тощо) та вже згадані, комплексні, тобто такі, що включають не лише криміналістичні методичні рекомендації, а й інформацію із наук кримінального права, кримінального процесу, судової медицини та психіатрії, теорії ОРД тощо.

Залежно від авторства (авторської належності): офіційні, тобто розроблені посадовими особами підрозділів правоохоронних відомств і доктринальні, розроблені яких здійснювалось ініціативно спеціалістами у сфері криміналістики.

Залежно від форми (тобто за джерелом виразу): методики у вигляді монографічних рекомендацій; методики у вигляді дисертаційних досліджень; у підручниках; видові чи групові методики, які відображені у методичних, інформаційних листах (рекомендаціях) тощо [7, с. 541].

Таке детальне наведення класифікації окремих методик розслідування злочинів зумовлено, передусім, тим, що на визначення її структурних елементів безпосередньо впливає вид вказаних методик. А вони, у свою чергу, повинні сприяти ефективності розслідування відповідних видів (груп) злочинів. Адже більшість науковців-криміналістів вказує, що завдання методики розслідування злочинів полягає у визначенні основних напрямів розслідування певного виду, групи злочинів [8, с. 3; 9, с. 5; 10, с. 3; 11, с. 138].

Важливе питання, пов'язане з методикою розслідування окремих видів злочинів, – криміналістична характеристика злочинів. Це поняття, як і багато інших, також є дискусійним у криміналістиці. У криміналістичній літературі немає єдиної думки щодо визначення складу її елементів, видів криміналістичних характеристик злочинів. Р. Белкін навіть висловив думку про заперечення існування такого поняття та цінності криміналістичної характеристики для розкриття, розслідування злочинів і запобігання їм [12, с. 223].

Заслугує на увагу співвідношення криміналістичної характеристики злочинів з предметом доказування, оскільки окремі криміналістичні елементи методики розслідування окремих видів злочинів. На нашу думку, включення обставин, що підлягають доказуванню, до елементів криміналістичної методики дублюватиме положення кримінального та кримінально-процесуального законодавства [13, с. 57].

Наступний чинник, що впливає на зміст криміналістичних методик – це типові слідчі ситуації. Саме слідча ситуація детермінує (диктує) особливості тактики проведення відповідних слідчих (розшукових) дій, зокрема і методики розслідування в цілому, тобто вона зумовлює конструювання слідчих версій, конкретизує етапно диференційовані завдання розслідування й алгоритм дій слідчого на їх вирішення. Отже, диференціювання відповідної слідчої ситуації, так чи інакше, має відбуватись у прив'язці до етапу відповідного розслідування.

У переважній більшості випадків розслідування умовно поділяють на три етапи: початковий, наступний (подальший) і завершальний.

Початковий етап збігається з початком досудового розслідування, визначеним ч. 1 ст. 214 КПК, а завершується виконанням наведених завдань (а саме, що мав місце злочин і легалізовані відомості про особу, яка його вчинила). На цей момент, як правило, зникає потреба у факторі невідкладності в проведенні слідчих (розшукових) дій.

Під час наступного етапу розслідування характер типових слідчих дій в основному визначається результатами, отриманими на попередньому етапі. Це може бути комплекс слідчих дій, спрямованих на: викриття винного у вчиненому злочині; повідомлення йому про підозру; з'ясування обставин, які з тих чи інших причин не встановлені на початковому етапі розслідування тощо.

Завершальний етап – це заключний період розслідування, що розпочинається моментом прийняття слідчим рішення про за-

кінчення розслідування та завершується складенням обвинувального акта або клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, або ж постановою про закриття кримінального провадження з відповідних підстав.

Отже, розслідування носить ситуаційний характер [14, с. 48], тобто кожен етап розслідування має свої особливості залежно від слідчих ситуацій, а окремі методики розслідування злочинів повинні враховувати особливості ситуацій, що складаються на певному етапі їх розслідування. Саме тому структурні елементи методики розслідування окремих видів злочинів мають враховувати типові слідчі ситуації розслідування.

Більшість криміналістів також вважає, що методика розслідування окремих видів злочинів визначена особливостями тактики окремих слідчих (розшукових) дій. Ми підтримуємо точку зору вчених, які визначають у методиках розслідування окремих видів злочинів обов'язковим структурним елементом тактику окремих слідчих (розшукових) дій.

Структурними елементами методики розслідування окремих видів злочинів дослідники цілком слушно вважають закономірності організації та планування розслідування; криміналістичні особливості перевірки інформації про злочин і відкриття кримінального провадження; слідчі версії, обставини, що підлягають з'ясуванню, профілактичну діяльність слідчого, а також використання спеціальних знань та інші питання. Безумовно, залежно від виду злочину той чи інший елемент методики розслідування окремих видів злочинів матиме більше або менше практичне значення, але це має бути певна система розроблених рекомендацій, важливих для розслідування злочинів.

Висновки

Окремі методики розслідування, так чи інакше, мали б охоплювати такі основні розділи (складові елементи): криміналістична характеристика відповідного виду злочину; типові слідчі ситуації на стадії виявлення злочину й етапах його розслідування; криміналістичні питання початку кримінального провадження; закономірності організації та планування розслідування; слідчі версії, обставини, що підлягають з'ясуванню; алгоритм слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, зумовлений завданнями типових слідчих ситуацій; особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій та їх комплексів (тактичних операцій); забезпечення координації дій правоохоронних органів у розслідуванні й особливості вза-

ємодії слідчого з оперативними підрозділами, з контролюючими та іншими державними органами, об'єднаннями громадян тощо.

Список використаних джерел

1. Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. – М., 2002.
2. Тищенко В. В. Корыстно насильственные преступления: криминалистический анализ. – О., 2002.
3. Корноухов В. Е. О структуре методик по расследованию преступлений // Вестник криминалистики. – 2004. – Вып. 2. – С. 21–28.
4. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. – М., 1997.
5. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. – Х., 1976.
6. Корж В. П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых орга-

низованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности. – Х., 2002.

7. Козутич І. І. Криміналістика. – К., 2008.
8. Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів. – О., 2007.
9. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик. – Х., 2010.
10. Журавель В. А. Криміналістична методика: сучасні концепції. – Х., 2012.
11. Тищенко В. В., Барцицька А. А. Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці. – О., 2012.
12. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М., 2001.
13. Шаталов А. С. Актуальные проблемы криминалистической методики // Государство и право. – 1999. – № 3.
14. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуация / Под ред. Н. П. Яблокова. – М., 1997.

Стаття надійшла до редакції 23.06.2015 р.

The article examines the conceptual and legal and methodological aspects of the interaction of the investigator in a criminal proceeding, analyzed the new principles of such interaction in the process of disclosure and investigation of crimes.

В статті досліджуються понятійно-правові і методическі аспекти взаємодії слідчого в уголовном производстві, аналізуються нові принципи такого взаємодія в процесі розкриття і розслідування преступлений.

